

શુદ્ધી શુદ્ધી નાજૂક ખાસિયતો વાળા એવા ખાનવ-મેળાને સૌરાષ્ટ્રનાં સાહિત્ય, સસ્કાર, પુરાતનતા, વગેરે બધું જ એક સામઢું 'કન્ડેન્સ મીક્'ના ડબ્બામાં ઢાંસેલું જોઈએ છે. દિવસે દિવસને તેઓ કાર્યક્રમ માગે છે. એવું દર્શન કરાવતું અતિ કઠિન છે.

આવનારાંની ઉત્સુકતા સાચા હૃદયની હોય છે, અંતઃકંઠમાં સૌરાષ્ટ્ર પ્રત્યે છસાસા જન્મી હોય છે, થોડું નિહાળીને પણ બહુ પકડી લે તેવી દિલ્લોજ અને પૂજક આખો હોય છે, પરંતુ તેમને વખત નથી. એટલે તેઓને તમામ સંધેવી વાનીઓ મેજ પર અમૂક કલાકને ટકેરે પિરસેલી જોઈએ છે. અલ્લેક વેકેશનમાં ફક્ત એક ચોકસ ક્ષેત્ર જ નથી જોતું, બધું ગામઢું જોઈ કાઢતું છે.

—ને સૌરાષ્ટ્રની આગગાડીઓ હવે તો એ રીતનું સંધણું ગંધી પિરસી દેવાને તૈયાર થઈ ગઈ છે. પંદર કે પચીસ પ્રવાસીઓનું ટાણુ ગડસડાટ પોન્નદર, વેરાવળ, નવાનગર અને બાવનગર જેવાં બધાં સ્થળો અલ્લેક દિવસમાં પતાવી, મુકરર તારીખે પાછું વળી શકે છે. પરંતુ આ પ્રવાસો કેવળ 'માઈટ સીઈંગ'માં જ પરિણમે છે. સૌરાષ્ટ્ર જોઈ આવ્યાના ઉપત્તક સતોપની નીચે તે બધાં બાઈ-બહેનોનાં હૃદયમાં એક શુન્યતાની સાગળી વહેતી હોય છે.

દર્શન પોતે કરી, લખી, એનો માનગિક સમાગમ સદુ લોકોને કરાવે. એ કર્તવ્ય સમજીને હું પણ મોરહના આ નાનખડા પ્રવાસોના ચિત્રો દોરું છું.

માત્ર કુદરતના પ્રેમાળનો જે હશે, તેને તો મોરહની બહાર રથસે રથસે પ્રકૃતિ-સાધ્ય મળી ગયેશે.

માન લગ્નતથી બટકવાને જ નીકળનાગઓ સાર પણ આહી દર્શી અધિકતા નથી.

શિષ્ય ગ્યાપત્યની ક્યાના પણ દોષ અદ્ભુત અવશેષો આહી નથી પડ્યા.

માત્ર પુરાતનતાના આશકો-શોધકોને પણ બીજા અનેક વધુ ગ્રામ્યક ખડેરા જડી ગયેશે.

સૌરાષ્ટ્રના રથાનોમા જે ગસ વહે છે તે તેની સાથે અકિત ચએવા ઇતિહાસનો, લોકકથાઓનો, જાતિઓની જૂની તવારીખોનો અને ગીતકવિતાના સાહિત્યનો મિત્ર રમ છે. એટલે કે દરેક રથજે આજેવા સોગરી લોકસમૂહના સસ્કાર-પોષક આપણને ઉત્કૃષ્ટિ બનાવી શકે, તો જ એનો રસ છે.

અમુક પહાડ, ખડક, દરિયાની ગાળી, ટાપુ, અથવા મેનોગ્રેથો ખવાસી : એને દોડ્યે મારા જવાનો પ્રાણ ચનગની ઉટે, કેમકે મારી સ્મૃતિમા સધરાએવા એના પુરાતન ઇતિહાસ-રમણો તતખણ સળગવા લાગે છે. બીજાને એ જ રથોનો કે માનનીઓનો કળો ય મહિમા ન લાગે.

એના નામ જ મા । પ્રવા સુ જતાન મારી અમુક ઉમિંએ
 થળી ગાએનું છે આ જુમિનેદું અમુક વિશિષ્ટ પ્રમા ના સાદિત્ય,
 ફેલાયાર ખામીઓ અને રંગીરો નીપજવનાની માનુ હુ મારે જ
 નાની નાની વાનોમાથી પળુ દું એ ગમગમના પત્ર બનાવવા
 મથુ હુ

મોની ગીનોમ્યાઓના જન્મગદ્યન મ્યા છે ? એ વાળિનો
 અર્મ ધમ્નારી ભોમ દષ છે ? એનો ઉત્તર મિ રંગ આપી
 ગો છે

‘ The seat of the Celtic muse is in the mist
 of the secret and solitary hill, and her voice
 in the murmur of the mountain-stream He
 who wooes her, must love the barren rock
 more than the fertile valley, and the solitude
 of the desert better than the festivity of
 the hall ’

કૃતિહાસને સમજવાની પણ ખરી મર્મ-ચાવી આપે છે. મોઝી ખલામીઓ અને ગોવાળીઓનાં ગાન બાગબગીચામાં નથી રોપાયાં. એની ક્યારીઓ તો પડી છે બપોર બેસવા ખડ્ગની ટાચે, નાંદી-વેલ્લાના નિર્જળ તપ બાલ ઉપર, રોજ ઉનાળે દહણપદ્મની રમતો રમતા રેતીના ફુગરાઓની ગોદમાં.

દરેક પ્રદેશને પોતપોતાનો એક મુકમર આત્મા (Spirit) હોય છે. એની સગાથે એકાકાર ન થઈ શકનાર પ્રવામીને એ બધું નર્મ થત્યર, પાણી, ધૂળ, અને ધૂળ થઈ ય બહુતર માનવ-માણખાથી જ ભરેલું એક સ્થાન દેખાય.

પણ આત્મા પકડનારને માટે તો જડગ્ન છે, કે દિવ્યોના ગદિવસો સુધી ખરા જખના જ એકઠી ક્યા કરવી. કારાગારમાંથી ન્હાસના કદીની પેડે ધરના ગુખ મગવડ અને કુટુંબ-મોહમાંથી ન્હામી છુટવું. રેલગાડી જે છેલ્લા બિન્દુ સુધી લઈ જાય ત્યાંથી તો માત્રી મુસાફરીનો આરંભ સમજવો, ટપાલના કાગળો જ્યાં નથી પડેલ્યતા, પાણી જ્યાં કોઈ ખાસવાની કાટ મારી ગયેલ સાગર-માંથી ક્યારે ભરેલું, પહેરણની ચાળ વડે ગાળીને પીવું પડે છે, સુવાને સારે જ્યાં એના મહિનાઓના વણુન્હાયા શરીર સાથે ધગાધને બિઝાવું કરવું પડે છે, એના દારૂગાજની સોડમો જ્યાં આસે આસે પેટમાં ઉતારવી ગે છે, એના રોટલાથી જ જ્યાં જઠર ભરવું જોવે છે, ત્યાં ત્યાં, તેવી હાલતમાં અકેક અહવાસિય દટાઈ રહેવું પડે. એના કંઈનું માહિત્ય કઢાવવા માટે એની જોડે કાલાવેના જનવું પડે. એના આસુઓમાં આસુ મેળવવા પડે, તે પછી જ સાચો 'પ્રાણુ' જડવા માટે છે.

પાંચ વર્ષ પર મારા એક પ્રવાસનું વર્ણન 'સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં -ગિરનું પરિભ્રમણ' લખ્યું હતું ને તે ખૂબ આદર પામ્યું હતું. તે વખતે સંકલ્પ જણાવ્યો હતો કે એવા બિન્ન બિન્ન પ્રદેશો ભરીને -ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રનો સાગર-તીર અવલોકીને એ જ રીતીએ પ્રવાસ વર્ણવીશ. આજ મારા એક સપ્તાહનો પ્રથમ યાત્રા-પરિચય આપી શકું છું. આગળ પ્રવાસ આશુ છે.

અણેક અઠવાડિયાનો પ્રવાસ એટલે તો પાણીમાં કૌશીઆ ઢેકડે! મારવા સમાન. વાવડૂવાનાં મંડણો પરથી પોતાનાં શરીરોનો સીધો દૌશીઆ ધા કરના જળશીખીન જીવાનો જેવા હશે. એનાં કક્ષેવરો પાણીની આરપાર પરાવાઇ જઈને તળીએથી ગાળની મુઠ્ઠી ભરી આવે છે. તમ્મર આવે એટલી ઉચાઇએથી તેઓ આંખો મીંચીને એક જ ઢેકાળે ઝપલાવે છે. એટલે જ તાગ લઇ પાછા આવે છે. એજ મિસામે મારા કૌશીઆ પ્રવાસમાંથી મળેલી તાગની મુઠ્ઠી આંહી ધરું છું. મહુવા-કનપરથી લઇ ચાંચ-શિયાળની ઢુકી સાગર-પટ્ટી પૂરેનો જ આ સધરો છે. આખો સાગર-તીર તો એવી પચીમ ખેપો માગશે. પહેલી યાત્રા તો માત્ર વાતાવરણ જ પકડવા આપે છે.

પ્રવાસનાં વર્ણનો, મેં પૂર્વે લખ્યું હતું તેમ, વ્યવસ્થિત ઇતિ-હાસ નથી, વ્યવસ્થિત ભુગોલ નથી, કે સમાજ વા સાહિત્યનું વ્યવસ્થિત વિવેચન નથી. છતાં તે આ તમામ તત્ત્વોનો મનસ્વી સમુચ્ચય છે: ચિત્રકારની સુરેખ રંગપૂરણી જેવો નહિ, પણ સાંજ સવાળના આકાશમાં રેલાતી તીખી અને મીઠી અમ્તવ્યસ્ત રંગ-રેખાઓ સરીખો : અસ્તવ્યસ્ત અને તરંગી, છતાં ય ગમે છે.

સૌરાષ્ટ્રની રેલગાડીમાં અચડતા પીટાતા અથવા ઉંચા વર્ગના ડાંગમાં કોઇ સંગાથી વિના કંટાળો અનુભવતા પ્રવાસી ભાઈ!

કે બહેન ! તમાન એકાદ બે કનાનેને આ વર્ણન શુદ્ધ મિલારામ દષ્ટ શ, સૌનાટ વિષે તમારામા થોડો રસ-થોડુ કૌતુ-ઉત્પન્ન કરી શકે, અને એ ક્ષણિક લહેરમાંથી આ પ્રદેશની પૂરી ઓળખાણ મળવાની ઉત્કંઠા જગ્યાની શકે, તો પ્રાસી પોતે બગાડેલા શાહી મગળની તેમ જ તમે ખગચેવા પૈમાની સફલતા મમજશે વધુ ધાન્યુ ગાળી નથી.

ઇતિદાસ, ભુગોલ, સાહિત્ય, મમાજ, વગેરે આજે જૂદા જૂદા ઓગાદામા ગોઠવીને શીખવાય છે. એ પદ્ધતિએ શીખનાગએને પોતાના વનન પર ખરી મમતા નથી ઓટતી પ્રનામ-વર્ણન એ મર્વનુ એકીકરણ કરીને, તેમજ થોડા અગત હિગારોની પીછી ફેરવીને ત્વરિત ગતિએ વાચકોને પોતાની પ્રનાસભૂમિ પર પચરગી મનોવિહાર કરાવે છે પાઠ્ય-પુસ્તકોની એ ઉણપ પૂરવામા આ યાત્રા-વાચન શાળાઓના જુનાન દોખોને મદદગાર થાય એ એક ખામ દટિ છે

નામિતના સોઝ-ગીતો મને નરા જ લાધેલ છે આ ૧૫-૧૬ તો એ જ બેકમાંથી પ્રાપ્ત થયા છે, તે પરથી મારી ધારણા છે કે હજુ બીજા ઘણા-ઝીઓ ઉપગત પુરોને પણ પોતાની દન્યાઇ બેપોમા ગાવાના-હાથ લાગશે.

સાગર-તીરે પ્રવાસ ક નાની ઘણા સમયની સધગાયબી ઇચ્છાને એમએમ જયત કન્નાર બે બજો આવી પડ્યા એક તો શ્રી 'મુકાની' નામના સિદ્ધ લેખની દોરેલી લાક્ષણિક દરિયાઇ વાર્તાઓ :- ને બીજુ વધુ ઉત્તેજક, શ્રી મુણુવતગય આચાર્યની રોમાચક 'સોરરી સાગર' ધ્યાઓ !

ચાંચની ખાડીમાં

આ ગગાડી દગ્ગિયાકાઠે ઉપાડી જઈ રહે તે વા
 ઓળખા ઓળખા-એને કે ૧૮ મનાના ગાળામાં
 મન સાથે મહાસાગરની ખડી પરોવવા રું મથી લો હતો પ્રનાને
 ન્યારે ગાડીના પાટા અડકીને ઉભા રહી ગયા ત્યારે પોર્ટ આનખટ
 વીક્ટરના જીનવાણી બની ગયેન બદર ઉપર હુ ઉભો હતો મારી
 મામે લાખી એક દગ્ગિયાપી ખાડીને રૂપે પડી હતી મામે કાંઠે
 'આય નામનો એક ધ તીનો ફટો કાયા હાથ ત ફની બૂમિમાથી
 લીર છુગી પડી ગઈ હોય તે રીતે બે ગાડીની લખાઈમાં પડે
 હતો અથવા જાણે કે ટોઈ ચીમકુ ફસકાઈ ગયું હોય તે એક
 ચીંગ આખા ફળમાથી અળગી બની હોય એવું એ દશ્ય છે
 મોટા દગિયાના પાણી એક ગાઉ દૂરથી દનવાઈને આ લાખી
 નાળીમાં ન્યારે જીવાળ ચકાવે છે ત્યારે મટવા નવસારી સુત
 અને મુજબ મનમારના નાનામોટા દેશી વડાણે અદર ચાન્યા આવે
 છે માતાના પેર શી સનામત ખાડી તે જલ્દાજેને સમયળ નીરમાં
 મેરવતી સેવતી શ્રી મહાદેવ દેસાઈએ એક વાર નખેતુ તેમ હીરના
 દોરામાં મોતીકા પરોવતી પરોવતી જાણે કે ઉઠાવી આવે છે

દગિયા અને પૃથ્વીના આર્લીંગનોને દર પુનમે અને અમામે
 પોતાના હૈયા પર ઉતરી આ ખાગની જમીનમાં શુ શુ દેનાયુ

છે ? એક તો ત્રીમ વર્ષો ઉપર આહી મરણ પામેલ ભાવનગર રાજ્યના અંગ્રેજ ઇજનેર સીમ્સ સાહેબનું કબેર. ને બીજું એ આહોર ઇજનેરનું મહાન સ્વપ્ન. એ સ્વપ્ન હતું અહીં વિદેશી મોટી આગભોટો અડોઅડ ઉભાને માલ ચપ્પે ઉતારે તેડુ તરલ બાર બાધીને જાળ્યાર એક રાહર જમાવી દેવાનું એ ખારના છવ્વેણ આખોહવામા સીમ્સ એક બગલી બાધીને વર્ષો મુઠી ટાઇ તપગવી ધૂણધરની પેઠે પડ્યો રહ્યો. બદર બાધ્યુ, ખાડી સુંધરાવી, રેલના પાટા પથરાવ્યા. આતંગરાટ્ટાલ વ્યાપારના એક ધીકતા બંદની કંપના બાધીને બે ગાઉના વિસ્તારમા નગરની રૂપ રેખા દોરી. એક દિનસ એ ખાડીને કિનારે એણે મોટી આગભોટ નાગરાવી. અદરથી એક અંગ્રેજને પરખારે કિનારાના પ્લેટફોર્મ પર પગ મેલાવીને ઉતાર્યો. ને એને હાથે બદરનું ખાતમુદત કરાવ્યું.

એ અંગ્રેજ અતિથિનું નામ પ્રીન્સ આલ્બર્ટ વીક્ટર વર્તમાન ઇલેનશાહ પચમ જ્યોર્જના એ ઠાકા થાય તેના નામનું આ પોર્ટ આલ્બર્ટ વીક્ટર.

પણ સીમ્સ સાહેબનું અકાનમૃત્યુ થાય છે તે સાથે જ એના બલ્ય સ્વપ્ન પર પડેલો પડી જાય છે. એની કંપના-નગરી અત્યારે જણે ૨ જમીનમાથી હબી થતી થતી અવાચક સભી ગઇ છે. સમયદેવે ભાવનગર બદર પર પક્ષપાત વગમાવ્યો, અને સીમ્સ સાહેબની કામેલીઅતે તેમજ દુરદેશીએ જેને આખા કાઠિયાવાડ-ગુજરાતની જોડે અનેક કગમનો વડે સાકળી દીધી હોત, છેક સુરોપના ઉબગમા મુખી દીડું હોત, તે પોર્ટ આલ્બર્ટ વીન્ટર અત્યારે ફક્ત દેશી વહાણો પૂતો જ રામુવાની ખાણોના ઘડેલા પથરોનો તથા ચીરોડીનો કંડાળી વ્યાપાર જોતું, લોકવાણીમા ફક્ત 'પોર્ટ' અથવા

‘પોટો’ એવું જ મિતાફરી ને અળખામણું નામ પામેલું હતું છે. કાળચક્રના આટામાં કયાએ કદાચ આ પોટું આજ્ઞાત વીકટગ્ના તેજ. તકદીર નિર્માયા હશે તો તે દિવસ સીમ્સ સાહેબનો આત્મા જ્યાં હશે ત્યાં સાત્વન પામશે. અત્યારે તો એ ધણીનો રોટલો હક્ક કરવા સાથે પોતાનો દેહ પાડનાર ખાનદાન અંગ્રેજને કાદાના લોક ખગ માત્રિધેના ભાવથી યાદ કરે છે.

સીમ્સ સાહેબની રવખસદ્દિના જે અવશેષોને હું નહિ બૂલું: એક તો ચાચના છેલ્લા બિન્દુની નજીક ખાડીના મુખદ્વાર ઉપર એક ખડક પર ઉભેલ ‘કંદેલિયો’, ને બીજો બદર પરનો પગી ધૂધો ખવાસી. એ ‘કંદેલિયો’ એટલે ગીમ્સ સાહેબે ચણેલી અડીખમ આબ્જગેટરી

“બૂધા પગી, તમને ટેલ્લા વર્ષ થયા?”

“ધણી મુજે શી ખબર સા’બ? મુજે દીં યે ક્યાદ નથી.”

“બૂધા પગી, વીજળી આગમોટ હુબી ગઇ એ તમને યાદ છે?”

“હ તો માહજ, હજી કાલુની જ વાત છે તો મધુ ય મારી સામરસ્યમા. વીજરીની તો હ અગીઆગી ખારમી ખેપ હતી હતો કપ્તાન હતો મુશવમાન. હજુ એકાંચ મુઝડુ ય ક્યાદ ન જડયુ, એકાંચ લૂગડુ ચીથર ય કાંડે ન નીગલું, કારણ કે છલે તોફાનની વેરાએ તમામ ઉતારને બડકમા બેળા ઝી દઇ બડક ખાવંથી બધ કરી દીધું’તુ ધમ બોનાય છે. આમશુદ્ધ ધમ ને ધમ તરીએ જઇ બેરી હ તો હજી દમણુની વાત”

સાચુ, વીજળીનો કપ્તાન ખિચારો ફરીમહમદ • પહેલો જ દેશી કપ્તાન : એટલે જ એને આગમોટ પાછી વાળવામાં નામેશી લાગી • એણે શું વિચાર્યું ?

લાશું તો લોભકા લાગે,
અલ્લા માથે ઇમાન • કાસમ તારી વીજળી !
વીજળી રે મધદરિયે વેરણુ થઇ.

એ રાસડો મને વાદ આપ્યો.

“ત્યારે હું છુપા પગી, સીમ્સ સાહેબે આ જાદર બાધ્યુ તે તમને વાદ કે ?”

“ધ્યાદ કીમ નહ સાખ ! હું સીમ સાખની બેરો જ હતો ને ?”

“કેવી રીતે જાદર છુપુ મૂકેડુ, હું છુપા પગી ?”

“ધમ શ્યું તું, કે સીમ સામે સધુવ તીયાગ ટપ્પે કરીને પછે દેહ જાદરથી તે ગામ લગે બે ગાકિમા તણુ બેચાવી રાખેલા તણુની દેશી રેલવ ધના પાટા. પછે તખ્તસગ મારાજ આવ્યા. સીમ માથે બે મોટી શબ્દા ધડાવી રાખી’તી એક તખ્તસગ મા’રાજના નામની. ને બીજી ગોરાના નામની રાતે તખ્તસગ મારાજના નામની શબ્દા અદર ટાગી મેલી’તી. સવારે તો પાપો નાખવાનો હતો. ધના સવારે એકદમ સીમ સામ કે’ કે પાણો બદલી નાખ્યો. મા’ગજના નામનો પાણો ઝટ ઝટ છોડી નાખ્યો, ને ગોરાના નામનો પાણો બાધી વાપ્યો. તા તો મોટી આગણુટ ખાડીમાં ધુવાડા કાઢતી દાલી આવે છે માછથી ગોરો કનારે હતરે છે. તણુમા જાય છે. ચોડી વાર થઇ. તા તો તણુમા તારીયુ પાડી, ને જાદર થીયુ કે જાદર

પાસ । પછે ગોરાએ દોરીએ હાથ દીધો. એટલે ખરર ખટ, ગળેડી-
માથો પાણો ખાઝમા ઉતરી ગયો. આ હકીકત બળી'તી સાબ."

મને સમજાવવામાં આવ્યું કે પ્રથમ પ્રીન્સ આલ્બર્ટ વીક્ટરનું
પાયો રોપવા આવવાનું નક્કી નહોતું, એટલે એમને અમારે મહારાજ
તખ્તસિંહને હાથે પાયો રોપાવી શહેરને 'તખ્તનગર' નામ આપવાનો
સંકેત હતો; ને જો પ્રીન્સ છેલ્લી ઘડીએ પણ આવી પહોંચે તો
'પોર્ટ' આલ્બર્ટ વીક્ટર' નામ પાડવું હતું હતું.

આ પત્થર પર અમરત્વ અંકાવવાની માનવસહજ લોભપતા ।
લોકો તો બાપડા 'પોર્ટ' આલ્બર્ટ વીક્ટર'ને ય વિસર્યા, 'તખ્તનગર'
નામ પણ લોકમુખને ન ફાંચ્યું! ઝોઝામાં ઝોણુ થૂંક ઉરાડવા અને
બને તેટલા ઝોણા લોચા વાળવા દેવાએથી લોક-ગુણ આજે
ફક્ત 'પોટા' કે 'પોર્ટ' કહી પતાવે છે. એ જ છતાં 'પોરબદર'ને
'પોર' કહે છે. બેટ શખોદારને ફક્ત 'બેટ' નામે ઝાળખે છે.

પણ હુ તો ધુધા પગીની ઉમ્મરનો અઘણ કાઠી રહ્યો હતોઃ
"ધુધા પગી ! તમે મૂળથી નોકરી જ કરો છો, કે દરિયાઈ ખેપો
કરી છે ?"

"તમે નહીં ? મળી ને મક્કાનાર ને કાલકોટ (કાલીકોટ)ની કેક
ખેપું કરી છે મીઝે. આમ બમગ લગી ભાઈ આવ્યો છું."

આ રીતે અનેક ગણતરીઓ ગણત્રાં ધુધા પગીની અવધાનો
અઘણ એવી પર ભય છે. પણ ધુધો ૬૫ ૪૦-૪૫ વર્ષનો.
તખ્તરિયો અને અધાગ જુવાન દિમે છે. એણે ક્યુ કે "હુ મામે
કળાય છે ને, હ કે દેશિયામાં તો સીમ મામે કેક ગયા માંડયા.

દાગ્યાના આર-વીજ્ય (ભગતી ઓટ), વાવડ, તોફાન, આભનાં લાખતર (નક્ષત્ર), વગેરે મધ્યમ જાણતુના દિસાજ ત્યા યાતા'તા-પછી તો સીમ સાજ મુઠા કોડે સચા બધા ભાવનગર ભેર! કઠી દીધા ભાઈ !”

વિગાળ મહાસાગરથી ખાડી ગણીને અતર્પટ ધ્રી રહેલ આ ‘ચાચ’ નામની જુસ્સીર પાધડી પને દોઢ બે ગાઉ લાખી પડેલી છે. પક્ષીની લાખી ચાચના આકાર પરથી એનું નામ પડેલું છે. વીકરની જાણુએ એના ખેતરવાડીઓ વાયોળની શગિઆ અને રીંગણા મૂળાના ગસાળ મીઠા શાકની મોડો પાથરી રહેલ છે. ગામના ખેરડા તો ગોઠવાયા છે મોટા દમિયાની સન્મુખે. દિવસ રાત પોતાની ધોળી પ્રેશવાળી ખખેરીને દિનારાના ઉંચા બેડા સાથે ઝીંકાઝીંક કરી મહેલ એ જૂથરો દરિયો ખાતવાના અચ્ચાને મેતનો લય જૂલાવે છે. કાળાન્તરે કાળાન્તરે એ જુસ્સીરના કાકામા મોળની ટાંદાળીઓ મારી મારીને થોડા થોડા જખ્ખર માખડા પટકનાર આ મિધુ ખાન્વાના ખાળને જાણે કાળ-દાલરડા ગાંધ ગાંધ ઉંધાડે છે કોંઈ કોંઈ વસ્તીના ખોગડા ઉપર તો મેગબેરી નળીઆ દીપી ગ્લા છે.

“અને આ દીવાદાડી ! ગામના ઉંચામા ઉંચા ટેકરા પરની આ દીવાદાડી તદન નવી કેમ લાગે છે ?”

“ભાઈ, આ હમણા જ ભાવનગરથી આગમ્યુટ લઇને ગોરો મોટો દરિયો ઉતરી પડ્યો. ને રાતોરાત એણે કામ લઈ આ કદવિયો ઉભો કર્યો. પરાડિયે તો એણે દીવો મ પેટાવી દીવો.”

“પણ નવી શા સાફ કરી ?”

“એ તો બગવાન જણે વાનું ચાપ છે કે વન્યાતેથી પછી
મા'બનો તારૂં આ થો. મને ખબર 'પોટા'ના તખ્તર ચાંચાતા
ચવાના દરે કદીદા ! એવી સાચી બેખડે નવા દુન્યાને બગરે
ચણાવાનો છે માપણી મોત કરી મયા

એ રાત્રપ્રદુષ્ટમા કદી ગમ ન પડના મે તો મારી નજર
મારા દોર ઉપર જ સ્થિર રાખી ચોરાની પામે ઝડીનધ પાગીઆ
હમા છે-જૂના તેમજ નવા આ પાગીઆ મના ?

“આ સાંઠુ માથે બેઠા એટના રંગીયુના ને થોડે અરવાર
એટના અમારા કોળીયુના”

‘રજારીઓની કતી આઢી હતી ?’

“ગોરકી હતી પરતી માથે છ વેળા બારવટિયાઓના થોડા
હાલતા ને જપવા ન હેતા, ત્યારે રજારીઓએ માથ થો ધીને આમા
આશરો લીધત”

પછી ?

પછી અમારા ખારવાઓએ આનીને રજારીનો વશ કાઢ્યો
ધીંગાણા મયા તેમા મુવા છતી આ ખાલીયુ છે અમે અટાણે
કોળી પણ અમારી શાખ છે મકવાણા ગોહન ખાગીયા વગેરે
રજપૂતોની એટલે અમારી ય ખાલીયુ

પણ આ નવી ખાલીઓ છે તે મની ?

ખાલી તમામ કાઉ ધીંગાણે મુવેનાની જ નથી હોતી દરિયે
જુડીને મરે ગળાકામે ખાય, એર આલ નાથી મરે-મતનન કે
અસદ્ગતિએ જન એની સૌની ખાલી ખોડાય

આ સ્થળોમાં વહાણુવટીઓની તમામ ખાંભીઓ ઘોડેસવારના સ્વાંગમાં દીડી, ત્યારે ખેટશંખોદ્ધાર કનેના બરાબર આવા જ પુરાતન સ્થાન આરંભાને પાદર મે પાંચ વર્ષો પૂર્વે ખુદ વહાણુની જ ખાંભી દેખી હતી. ખાળીઓમાં વહાણુનું ચિત્ર કડારું હતું.

“ તમારું વહાણુવટું કેમ ચાલે છે ? ”

“ હવે તમામ બાંગી ગયું. જૂના વખતમાં આ મોટે દરિયે ચોરીના માલના વા'ણુ હમાં રહેતા. અમને ઝડી ફરકાવીને જાણુ કરતા. એટલે અમારા વડવા આંહીથી મછવા લાઇ ત્યાં જઇ પોગતા; અને સસ્તે ભાવે બધો માલ લઇ આવી પછે આરાપાસ ગામડાંમાં વેચતા.”

“ તમારા વડવા આહી નીકળતાં વહાણુને લૂટતા નહિ ? ”

“ ના રે ના. ” દોંગાઇબર્યો જવાબ મળે છે. “ પણ અમે ચોરાઉ માલ રાખવાનો ધંધો કરતા એટલે રાજમાંથી સત્તાવાળા-ઓએ આવીને અમારા વા'ણુને સળગાવી દીધાં. અમારૂં વા'ણુ બાંધવાનું ય બંધ થયું.”

“ ત્યારે ‘ચાંચીઆ’ નામ આ ચાંચ પરથી જ પડ્યું હશે ને ? આંહી તો ધમધોકાર ચોરીલૂટ ચાલતાં હશે જૂનાકાળમાં, ખરું ને ? ”

દરિયાઇ લૂટારા તરીકે નોંધાઇને નાશ પામેલી આ કોમમાં અગાઉ દેવા સાહસ શૂરાતન ખેડનાર સાગરના સાવજો પાક્યા હશે તેનો ઇતિહાસ જ ‘અમે ચોર લૂટારા !’ એ મનોદશાની હેઠળ દબાઇ ગયો છે. એની પુરાતન વીરતા ઉપર અત્યારે એક એવી બેઆબરૂનો પોપડો ચડી ગયો છે કે કોઇ અવરોધ જ હાથ આવવો શકિત થઇ

પડ્યો. ચાંચવાળા વદ્યાબુવટીએ ઘણાખરા ખેડમાં લાગ્યા. કેટલાક બાવનગર ભક્ત્યાદ મજૂરીએ ચડ્યા, ને થોડાક જુવાનો પારડા બ્લાસો પર ચડીને ખેપો કરે છે.

“ચાંચની શીતળાનું નામ તમે નહિ સાંભળ્યું હોય.”

“ના, શીતળા કોણ ?”

“વરવો નામે આંહીનો ખારવો હતો. જળરો દરિયાઈ એ હતો. એનું નામ જ ‘શીતળા માતા’ પડેલું, કેમકે આ દરિયેથી જ કાંઈ માલ ભરીને વાણુ નીકળે, તે તમામ જાતના માલમાંથી એનું દાણ ચૂકવતું પડે. આખરે એક દિવસ જાફરાબાદની સીંઠીઃ સરકારની ભડી-મોટમાં વરવો ઝસાઈ ગયો. એને હાથે કડી પેરાવી હતી. એમાં વરવો રાતે ટેકીને બાગ્યો. જાફરાબાદથી આંહી લગીનો પાંચ ગાઉ દરિયો બાંધેલ હાથે તરીને આવી પોગ્યો.”

મને થયું : આવી તાકાતને માર્ગે ચડાવનાર કોઈ ન મળે

“આ અમારો પુરાતન રૂખડો. ત્રણ મહીના ઉપર જ જરી વાવડો મપો તેમાં આ પડી ગયો.”

ઝડપથી ઉમડી પડીને જમીનદોસ્ત થએલ એ જાનરમાન વૃક્ષદૈત્યની સામે હું જોઈ રહ્યો. એના થડના પોચાણમાં આખું ગાડું ચાલ્યું જાય, તે પરથી એ ઝાડનું પરિમાણ કદખી શકાશે. એને વડવાઈઓ નથી. ઝીણાં ઝીણાં પાન છે. પણ વનસ્પતિના કોઈ હુંડા રાક્ષસ જેવું જ એનું કદ અને સ્વરૂપ દોડું.

“આ રૂખડાની ડાળે ડાળે તો બાઈ, દર અખાતીને કુદ દોંચકા ખંધાતા, કાપમ આંહી નાનાં મોટાં છોકરાં રમતાં, પણ બ્યારે એ

પડ્યો, ત્યારે પસે કોઇ જ નહોતું. એ જાણે કે લાગ દેખીને પડી ગયો. કોઇને ધમ્મ કરી નહિ.”.

ચાંચનો એ ‘રૂખડો’ નામે પંકાએલ વૃક્ષદેવ લગભગ જાત્રાનું ધામ બની ગયો હતો. એની સાથે પણ કોઇક દેવદેવીને ગોઠવી દઇ ‘ધરમ’ની દુકાન માંડવાની વેળા થઇ ગયેલી. આપડો હશે કોઇક સંસ્કારી જીવ, કે વખતસર એણે સોડ તાણી લીધી.

કેટલો બુઝર્મ હશે એ રૂખડો ? કોઇ ન કહી શકે. એ જ જાતનાં જાગરમાન જે જાડ માડુવાના સમુદ્ગતિરે દોડ્યાં. જાણકાર કહે છે કે ભાઇ, આ જાડ મૂળ આંહીનાં નથી. આફ્રિકાને કંઠેથી આપણા અસહી વડાણવટીઓએ જ એ રોપા આણીને આ ધરતીમાં મોંઘ્યા હશે.

તદન કુદરતી રીતે જ જર્જરિત થયેલા એના મૂળિયાં કેટલા કાળાન્તરે આજ આટલી આસાનીથી હપડી પડ્યા હશે. કોઇ વનસ્પતિનો અભ્યાસી હોત તો કહી શકત. ચાંચનો ‘રૂખડો’ જતા હજારો વર્ષનો એક ઇતિહાસ-લેખ બુમાયો છે. સોરાષ્ટ્ર દેશની કેં કેં તવારીખોનો એ મુગો માફી હશે. મોરહના મનજડિત સાગરતીરની શનકાજૂતી ચડતી બઢતી એ રૂખડાએ નિરખેલી હશે. કોઇ નામાંકિત મ્યૂઝીઅમમાં મુકવા લાયક એ વૃક્ષદેહ-મમ્મી છે. એનાં પડેપડ કોઇ વેદના પુસ્તકની માફક લેકેલાવવા જોઇએ. પણ એ ભાષા ઉઠેલના જયકૃષ્ણ ઇન્દ્ર હવે નથી.

આવા કોઇક કોઇક રૂખડા, સ્વાદિષ્ટ વાલના મહેક્કા છોડવા, દુષ્કાળમાં ગરીબોને ધાન્યને અભ્યાને ટકાવ આપનાર રોવા-ગિયાની ભાઇ, અને ખાડીને કિનારે અર્ધ પાણીમાં દબેલ તમ્મ-

ગિયાના ઝાડના ઝોળી આવીથી છે તળાખ સુનીની કઠાળ
વનસ્પતિ તમ્મરિયાના ઝાડ તો બેસોને ખોળ મ્પારિયાની ગરગ
સારે એવુ રસાળ ખાણુ છે તે આજેજ જ્ઞપ્ત્ય બાવનગમ્મા તો કહે
છે કે એના ગાડા ને ગાડા વેચાય છે દૂધાળા ઢોગને બાવ
વાતું કારયુ એની ખારાછ છે દિયાના પાણીમા જ એ ઉમે
છે ને ઉમે છે

“ અને પોત તમારે દિયાના છવ મ્પા મ્પા ખવાય ? ”

પોત શરમાઇ ગરા “ ભાઈગામ, તમ રોખા ઉચ વરણની
અન્ય અમુધી ન છોડાય

‘ પણ એમા અ ન છોડનાતુ શુ ડ ? એ તો તમાગે જીતી
આહાર છે અમે કયા તમારા ધનમા દાણા પૂરી દધએ છીએ કે
એ આહાર લેવાની તમને ના પાડીએ ?

‘ ભાઈગામ તમને સુગ ચે ? ’

“ સુગ શા સારે ચે ? ફક્ત નામ સાળજવામા ચ સુગ ? ”

‘ તરે જીવે ભાઈ, શેજવે ખવાય સીંગાણુ [જેને માથે કારો
હોત તે] ખવાય શેઈ [જેના મનોદામા ચૂઠે હોય] ઢામર,
મગર [જેને દાત હોય] પગગો ગોમ પો [વાડા દાતવાળો]
વરડો [જેના પૂછડાની લાળી સોળી થાય] મ્પગર [એર જેવો]
પાખડી (વોળી) મ્પચતો, પામેડી લેપટા, સુઢીયુ (વાકુ), છગો
(વાભ વાભની ચૂડોવાળો) કામડી કુકરો, (સપડા જેવો), મ્પગી
મ્પચી (યાળી જેવી, પૂઠડી વિનાની), એવા એવા ખવાય

“મવાર માછલી, મગરમચ્છ, કણ્ણ અને હર્જેડું નામે મરપની જાત, ફેશી અને સીકું, જરીકેડા, એવા એવા ન ખાઈએ. બાકરા-બાકરે દરિયે અટાણે માછીમારોનું એક મોકું પર વધી ગયું છે. મછવા ભરી ભરીને માછવા ત્યા લાવે છે, પછી તમામ છવના નોખા ઢગવા પાડીને સૂકવણી કરે છે. એના યેચળા ભરી ભરીને એ મુમયમાન ગેરીઆ દેશાવર મોકલશે. ન ખવાય તે નોખા રેંગ. અમારા ઘણા જણ ત્યા ગયેલ છે.”

“એને શું રાજી મગે છે?”

“રોકડ નહિ, પણ માછલા જ આપે છે વેપારીઓ.”

“ન ખવાય તેવા છવનો બીજો કંઈ ઉપયોગ ખરો?”

“તથે નહ? ભારી ખપ લાગે. જુવો આ પાણીમા મોની માછલી કુબકી ખાતી ખાતી જાય છે ને, તે મવાર માછલી. એનું આશુ શરીર જ તે છું બનેલું હોય છે. અમે તો નહિ, પણ મુમ-લમાન માગીઓ એ મસારને એક ડબ્બામા પેક કરીને રાખી મૂકે. થોડે દા’ડે એનું નરદમ તેલ બની જાય. પછી એમા કાળો કે લાલ રંગ ધુંટીને એનાથી વા’ણુને ચોપડ કરે. ભારી પાકો રે.ગાન ચડે છે વા’ણુને એથી.”

અતમા એ ચાચવાસી ધુન્નાબાઈએ એકજ વાજ્યમા સમેટી લીધું “જેવો ભાઈ, જેટજેટલી ચીજ વમતુ જમીને માથે છે, એટલી જ રૂમ માતર આ રતનાગર સાગરમા થ બગી છે. અમને દરિયોવાન સંધુય આપી રે’ છે.”

“સામજો ત્યારે, તમારી દરિયાઈ દુનવામા જળયોડા હોય છે એ વાત સાચી?”

“કેવા જાગ્યોડા ?”

“એની એક લોકકથા મારી કને આવી છે તે હું કહું : બોલા-
ય છે કે કન્ડના કોઇ ગામમાં એક નાથજીનાને ઘેર બે તાજશુ
ઘોડીઓ હતી. એક સાય મે થતો નથી : ખડ કયાય જડે નહિ :
જાતવંત ઘોડીઓ ઠાણમાં બાધી બાધી જૂએ મરે. હવે બાનાને ઘેર
એક ચાગજનો છોકરો ઘોડી ચાત્વા રહે. એણે કહ્યું “બાપુ, આ
દરિયાને કાઠે ડામડી ઉભી છે એ પદરે દિવસ ચાત્વા દિયો, ત્યા
મે થાશે.” બાવાજીએ કહ્યું, “ભયે ચાગ દરિયા કાઠે. પણ જોજો
હો, કોઇ દારડો પોગી જાય નહિ.” (અર્થાત આ ઉંચી જાતની
ઘોડીઓને કોઇ હલકા ઘોડાથી ગર્ભ ન ચી જાય.) છોકરો કહે કે
હું બરાબર ધ્યાન રાખીશ. પછી તો છોકરો દરિયાકાંઠે બેરો બેરો
ઘોડીઓને ચારે. એમાં એક દિવસ એક તાજશુ ઠાણ કહ્યું. એ
ઠાણની ધાપ દરિયાકાંઠે ઘોડાને ગમ્મ. દરિયામાંથી નીકળ્યો. ઘોડી
આગળ ગયો. બે ઘડી આજા પતાજા કરીને માથે પડ્યો. પડીને
પાછો ચાલ્યો ગયો દરિયામાં. છોકરો તો જોઈને દગ થઈ ગયો.
પછી તો મે થયો. ઘોડીઓ ઘેર બંધાઈ ગઈ. પાંચ સાત મહિના
થયા ત્યા તાજશુ પેટ મૂક્યું. જેતા જ બાવાજીને કાજ
પડી. “એવા ભુકું થયું. ઘોડી સખર થઈ.” છોકરો તે
દિવસની બીના છુપારી રહ્યો હતો, તેણે કહ્યું “ના ના બાપુ, એ
તો ખડનું પેટ વધ્યું છે.” પણ બાગ મહિને ઘોડીએ ઠાણ દીધું.
વડેરી આવી. પચ્ચ થી એ વડેરીની રૂપા. ગિતારે હાથ ધોઈ નાખેલ;
એવું ચિત્રામણ અને ઘોડીને પાણી પાવા કે ધમાત્વા તળાવે લઈ
જાય ત્યારે વડેરી બધાં તળાવ દિપર છળ છળ છળ હાથે છોકરો
મનમાં મે મનમાં બોલે કે વાલ માતાજી ! પણ પછી તો વડેરી

મોટી થઇ એટલે પરમંધીલી થઇ ગઇ. છોકરા વિના બીજા કોઇને પડખે ઢૂકવા ન આપે. એક દિવસ ભુજના મહારાવતું મારું આબું. ત્યારે છોકરાને કાળ પડી. ચડ્યો વછેરી ઉપર ખાવાળને કહે કે “આપુ, જાઉં છું. પણ ભુજ નહિ હો ! પગ કચરીને મોટી મેં કરી છે ને શું સવારી કરશે ભુજનો રાવ ? ” એમ કહેનેક ને ગયો. કચળને કાંઠે જઇને નાખી વછેરીને દરિયાની ખાડીમાં. ખાર ગાઉની ખાડી તરીને વછેરી કાઢિયાવાડને કાંઠે તીકળી ગઇ. સીસાંગ ગામનો ગરાસીઓ હાથોથ ઘોડીઓ ફેરવે ત્યાં જઇને ચગડ કરાવી. પછી પોતે ને હાથોથ બેય લૂટકાટ કરવા ભેળા જાય. વચ્ચે પાણીનાં નવાણુ ઉતરવાનાં આવે ત્યારે પોતે સહુની નજર ચુકાવીને વછેરીને ઉતારી લે. એમાં એક વાર બેય જણાએ કુંડલાની નદીમાંથી ઘોણ્ય લૂટી. ભાગ્યા. વચ્ચે શેત્રુજ પડી છે. પાણી આવી ગયું છે. છોકરો કહે, હાલાજી, નાખો ઘોડી. હાલાજી કહે, તું નાખ પડેલી. હાથોથ ગાથાં ખાતો રહો ને છોકરો વછેરીને બેઠું ઉપરથી કાઢી ગયો. હાલાજીની આખો ફાટી રહી. વાય, ઘોડી વાય ! છોકરો કહે કે હાલાજી, આ લ્યો આ ઘોડી. કારણ કે એ સાથે તમે મને ક્યાંકક કાપક દિ’ દ્યો કરીને મારશો.

“આમ વાત આવે છે એ તાજણની વછેરીની. દરિયાપીરના ઘોડાથી પાકી, એટલે એનું નામ પીરાણી તાજણ પડ્યું. એના વશની ઘોડીઓને કાણમાં રાજ માજે દીવા ને લોખાન કરવામાં આવતા. આ લોકવાયકા ઉપરથી હું પૂછું છું કે એવાં દરિયાઇ ઘોડા તમારા દીકામાં આવેલ છે ક્યાં ? ”

“જળપ્રોક્તાની તો સરત નથી, પણ જળમાણુમણં દીકાં છે મજબારને દરિયે. બે હાથ, બે પગ, હાથપગના પોંચા અને

આંગળીઓ, કાળો વાન, વાદળ લેવું મેં, ડોકું કોરે તમામ રીતે
આકાર વાદળને જ મળે. પાણીના જ જીવ. પણ કહિ નીકળીને
નાળીએગીઓનાં હિયાં ઝાડ પર ચડી જરાજર વાદળની માફ જ
બેમે. માણસો સચાં ચનાં જ પાણીમાં પેમી જાય, અમાગં
બાહોના પડખે હોડાં તન્ના મૂકીએ તો તે પર પણ આવીને
બેમે. પાણુ જળમાં ચાલુ જાય. જરી જ ચેષ્ટા માણુ નેવી કરે.”

“આપણા કાં'ના દરિયામાં મોટા મગમગ ખગ કે?”

“ના બાઈ, આંહી નથી બાજવામાં આવના. મગમાં કહિ બહુ
છે. અમાનં નાનકડા બાહોની પડખે આવીને અથડાય, ત્યારે
એવી તો બે' લાગે કે કદીક જઈ પડે. બાગી વિદગળ.
એ તો બાઈ, બજરગનો અવતાર છે ખરો ના? એટલે અમે એના
માથે મીઠું તેલ ચડાવીએ, અડના દાણા છાંટીએ તે હાથ નેડી
કહીએ કે “હે ભગવાન! ખમા કરે. અમાગં રખવાળાં કરે.”
આટલું દેવા જ મગમગ બાહુને છોડી ચાલ્યા જાય છે.

ચેલૈયાની જન્મભોમ

ના કેતું દેરતું કુલાવીને આ મોકોનાં વહેમોને તિરસ્કાર દેવા હું મથો નહોતો. ઉપદેશ કરવાનું કર્તવ્ય પણ મેં નહોતું ધારણ કર્યું, એટલે આવી આવી વાતો તરફ હું એક સ્વપ્નસ્થ, યેન-ધેરી નગરે કાન માડી રહ્યો. 'દરિયાનાં બાળકોની વચ્ચે પણ સમુદ્ર 'ક્રી મેસનરી' સ્થાપી રહેલ છે' એવું ભાષ સુધાનીતું કથન એણે 'કુમાર'ના ચતોક્ષમાં આમેળેલી 'હાડકી વારી આપ' નામની સાગર-કથાને છોડે ટાંક્યું છે, તેનું મને સ્મરણ થયું.

એ સ્મરણને તો હું આખા પ્રવાસમાં મારે-દૈયે સાચવી રહ્યો હતો. કેમકે ધરિદાતા મર્દાંતને હિસાબે જેના જન્મતમા જોડા નથી એવી આ ખારવા જાતિનું નિરીક્ષણ મને પગલે પગલે તેઓની જુદેરી અધ્યાત્મ-દુનિયાના પ્રદેશો દેખાડી રહ્યું હતું. ને હું તો એક મંશાધક તરીકે તેઓના જન્મતમા પડેલી એ પુરાતન લોકવિધાના પોપડા નિહાળવા નીકળ્યો હતો. પૃથ્વીના પડોને ખોદનાર સંશોધકોને તેઓના રોજના અણુભવની વાત છે, કે હજારો વર્ષોની અણીશુદ્ધ ટટાયેલી પડેલ કોષ મિસરી મમ્મીને, અથવા તો મોહુ-જો-દારોનાં અગ્નિરમાયી નીકળતા જૂના લેખોને જરી કુંક લાગતાં જ એનું સ્વરૂપ છોકાઈ જાય છે. લગાર તડકો કે પ્રકાશ પણ એને ધૂળ ક્રી નાખે છે, એટલે મારા જીવાને તો તેઓનાં

આ છવનતત્ત્વો પર તર્ક વા પાંડિત્યની, નવધુમના મુદારાતી ટુંક મારવાતો, અજવાળું નાખવાતો જરૂરિ કોખ નહોતો. હું ગએલો ખંડેરો ખોદવા, જેતું છે તેતું લોકવિવાનું તત્ત્વ પકડવા.

“હે વઘરામભાઈ,” રૂપારેલ નામના વડાણના વઘરામ ટોડને હું પ્રશ્ન કરું છું: (રૂપારેલ, રતનાકર, લક્ષ્મીપ્રસાદ, જામર-જસ્ત, એવાં એવાં વડાણોનાં નામ હોય છે.) “વઘરામભાઈ, તમે વડાણ લઈને ઘેરયો મુસાફરીએ ઉપડો ત્યારે દેવી રીતે દરિયાનું આરાધન કરો ?”

“દરિયામાં નાળાંએર ને ટુલ મગવીએ, દરિયો મીડો કરીએ. એટલે કે દરિયાનાં પાણીની અંજળી ખરીને પીએ. ને સલામ કરીએ દરિયાલાલને. વડાણની મોરી ઉપર લોખાનનો ધૂપ કરીએ. ને કહીએ કે ‘હે સલાહ દુલા! અમને મીડો મીડો સાંજે વાવડો દેજો!’ બીજું તો અમે અજણુ અચાની લોકો શું સમજીએ ?”

“તમે કોઈ જાહણીને ન બોલાવો ?

“ના, અમે નહિ. પણ અમારા વેપારી લોક, જે આ વડાણોના ધણી હોય, તેઓ બજેવને દિવસે જીવો આ દેકાણે કંઈક રથાપના કરાવીને જાહણો પાસે પૂજા બણાવે.”

એમ કહીને વઘરામભાઈએ મને એની ‘રૂપારેલ’ની અફર એક દેકાણે સીંદૂરનાં દોરેલાં ત્રિશૂળ વગેરે છાંટણું દેખાડ્યાં.

“એ ‘સલાહ દુલા’ કોણ છે ?”

આ આપણી કંઠાળના દરિયાના એ દરિયાઈ પીર છે. એની દરમા શિયાળ બેટમાં છે, ત્યાં તમે જઈને વધારે વાતો જણાવો.

ખને કુમારી દેવા નિમિત્તે પણ કુશાકાન દે તેમ નડોના. એટલે
શિયાળ ખેટમાં જ રક્ષાવાનું વધારે ગમ્યું.

એક વેગાની માનવર નમરીનું આ ખંડેર. ત્યાં ખોદો ત્યાં
પાકા પથ્થરની બાંધેલ મીઠા પાણીની અખીશુદ્ધ વાવો નીકળે છે.
કહે છે કે એ નમરીને ઘેરે ઘેરે પોતપોતાની અસાધ્ય વાવ
દતી. વાવ સાતી જ લાગે છે. ચોમરદમ ખારા મસુરથી વીંટ-
ળાએલ છનાં આ ટાપુની વાવડીએ વાવડીએ અમૃત મીઠું તીર-
આખા ૫ ટાપુને ફરતા પાકા ગદની છિન્નબિન્ન ગંગા અત્યારે પણ
દેખાય છે. ગંગા તળાવ નામની વાવડી પણ પ્રાર્થનાએ પાકા
બાંધેલી. અને 'યાનવાવ' નામની વાવનું મન આજ પણ એવું
ને એવું અનામન મનાય છે: જેનાં યાનમાં (સ્તનમાં) ધાવણ ન
આવતું હોય તેવી માતાને આ વાવમાં બોલેલ કાપડું નીચેલીને
ભીતું ને ભીતું પહેરાવવામાં આવે એટલે યાનેશા દ્વિષે બરાબ !
ગોરખમતી નામનું અમલી યાનક મૂળ ગુર ગોરખનાથનો આશ્રમ
મનાય છે. એના ઉપર જીર્ણોદ્ધાર થયો છે. ત્યાં રહેતા એક કપડવળવાસી
સાધુએ અધારા ભંડકીયામાં વિરાજતી પ્રાચીન મૂર્તિઓનાં અમનેદર્શન
કરાવ્યાં : ગોરખનાથની મૂર્તિ: ગણપતિની: હનુમાનની: અને
જૈનના નેમનાથ પાર્શ્વનાથની એ તાજેતર નીકળેલી પ્રતિમાઓ. એક
આપણી કમ્બર મુઘીના પરિમાણની મોટી સ્વામ પ્રતિમા લઈને
ગગાનગાવડીની મામે કોઈ બાવો જેસી ગયો છે. થોડા જ વખત
પર હજા ખેડનાં ખેતરમાંથી ખોદાઈ આવેલ આ પ્રતિમાના મસ્તક
પર લાંબો ઉચો મુગટ છે. કમ્બર મુઘી નારીરૂપ છે, કમરથી
નીચે પુરત આકાર છે. મૂર્તિઓ પારખવાનો મારો વિચય નથી.
પણ કોઈ શિલ્પશાસ્ત્રના અભ્યાસીએ જઈને આ બધી પ્રતિ-
માઓનાં સ્થવ કાલ ઉકેલવા જેવા છે.

મગાળગા ગેહ અને ચગાવતી ગેહાણીની, એના પુત્ર ચેલૈયાની ને પેચા અગેરી બાવાની ભયાનક ખીના પણ આ શિયાળ ખેટમાં જ બની હોવાનું કહેવાય છે. ગંગાતળાવની પાળે પડેલ એક પત્થરની અમલી કુંડી એ જ પેચો ગોઝારો ખાંડણીયો, કે જેની અદર જોગીને જમાડવા માટે માતાએ ચેલૈયાનું અસ્તક ખાંડ્યું કહેવાય છે. એ આખી કથા એટલી ધાતકી ધાર્મિકતાથી ભરેલી છે, કે મને એ યાદ કંઘાનું મન નથી. હું ધન્યવાદ એક બાવાને નથી આપતો કે જેણે મગાળશાના વતનો ચેસ્લાખ લઈને છેક શેહાણીનો ગર્ભ ચીરાવવાની હદ સુધી છદ રાખી; નથી હું સ્તુતિ કરતો એ શેહાણીની કે જેઓની યદ્દાએ જોગી છોતો ગયો તે તમામ ધાતકી ક્રિયાઓ આચરી; હું તો અબિનકુ હું એ અનાખી લોક-કવિને કે જેણે ક્વિલિલને બેઠે તેવું એક લોકગીત આ કથા પરથી રચી કાઢ્યું. એ 'ચેલૈયા આખ્યાન' ની રચનામા ઉણપ હોય તો તે આટલી છે: કે ચગાવતી ગેહાણીએ જોગીરાજને પોતે વાંઝણી નથી એવી ખાત્રી કરાવવા માટે સ્વદસ્તે છરો લઈ ગર્ભાશય ચીરી દેખાડ્યું, તે જ ઠેકાણે બજન અટકી જવું જોઈતું હતું. જોગીરાજે પ્રભુરૂપે પ્રગટ થઈ સહુને સચ્ચવન કર્યા એ પ્રસંગ ઉમેરાયો ન હોત તો 'ચેલૈયા આખ્યાન' જગતના સર્વોત્કૃષ્ટ Indian માયલ્ડ એક કથાગીત બની જત. એની કશ્યુતા અનેક હંધાને નિરતર ધોયા જ કરત. અત્યારે પણ એ ચેલૈયાની યદ્દનાનું સ્મરણ વીમ પચીમ વર્ષોના કાળને પાળો દટાવી દે છે: ગામડિયા ઘરના ઉપરમાં જાણે અમે નાના બાળકો અને યાડોશણ માતાઓ વગેરે બેઠા છીએ, ચોગાનમા કોઈ રચ્છતો ભજનિક એકતારો લઈ ધીરે રાગે 'ચેલૈયા આખ્યાન' ગાય છે: એમા નિશાને મએલો સાત વર્ષનો ચેલૈયો પોતાને ઘેર માતાપિતા ઉપર મુઝવણ પડી

બાઈ ચેલેયા, અમે તારી વધનાં હતાં ત્યારથી શ્રદ્ધાહીન બની રહ્યાં છીએ, ને અમારી જોવાદને કાને અમે ધર્મ કે સાધુ પરની શ્રદ્ધાનો એક છાટો પ નથી પડવા દેતા. મને તો એમ જાણે છે બધું ચેલેયા ! કે નહીં કોઈ અધેરી જોગીએ તારી અને તારાં બેભાં માખાપની આવી દશા કરી હશે, પણ આપણા આર્યસરકારો મુજબ આપણે કોઈ વાતનો કરુણ અંત સહી સકતા નથી એટલે બાપડા લોકકવિએ પણ, અત્યારના અનેક નાટકકારોની પેઠે, અંતમા એ અધેરીમાંથી પ્રભુએ પ્રગટ થઈ તમને સહુને સજીવન ક્યાં એવો મુખ્ય અત રચેલો હોવો જોઈએ.

‘મુખી અંત’ લાવવાની ઘેલજાએ આપણા ઇતિહાસની અનેક બેદક કથાઓના જોરને દણી નાખ્યું છે. મહાભારત અને રામાયણ એ જ એ ઘેલજામાંથી બચી છુટ્યા છે : કુરુક્ષેત્રના સંઘાત ઉપર અમીનો કુપો છાંટવા માટે કોઈ દેવદેવણુ ઉતરતું નથી, અને એ શોણિતભીનો વિજય ન સહેવાયાથી પાંડવો દ્વિમાણે ગળવા જાય છે. યુધિષ્ઠિરના જોખામા રમતો છેલ્લો પ્રિય બાધવ જ્ઞાન એ આખા મહા કાવ્યનો કરુણ નીચોડ છે.

રામાયણના તમામ દિગ્વિજયને મુનકાર કરી ચક્રનાર એનું છેલ્લું દૃશ્ય છે : પૃથ્વીમાં સમાઈ જતી જનકા અને એને ઝાલવા દોડેલ રામચંદ્રના હાથમાં પકડાયેલો સીતાનો ચોટલો : લવકુશનો મુખી ગજવલિવટ નહિ.

હરિશ્ચંદ્રની કથાનો અંત પણ મધરાતે ખસાણમાં સગા ધણીને હાથે તારામતીના છેદન પડે જ આવ્યો હોત તો કેવી રવાનાવિક્રમા સચવાત ?

નળિયુ બાફક-ઉપ સજાને માટે અણુમ-શ્યુ રતુ હોત તો
કેવી કરણના ટપક્યા કરત !

અનેક માનવ-ધર્મોની જૂલજૂલામણીમા અટવાયવાં નન્નારીઓના
શ્વન-મધ્રામની આ બધી કથાઓ છે. છદ્મીની નિગૂંતા ઉપર
એ બિચારો જગાડે છે, મથનો જન્માવે છે, વેદનામા તપાવીને
કરણારમ મીચે છે, પ્રગ્નના કવિઓએ કે કથાકારોએ બળાવેલુ એ
ગાહિન્ય-ધન છે. શા સાડ એવી પ્રજા-પ્રાણને વયોવવા સર્ગધરી
કથાઓ ઉપર ઇન્વગી ચમન્કાર અથવા મુખક અતના બનાવરી
ચીગડા માગવા પડ્યા ? ફક્ત લોકોને બે ધડી ગળ કરવા માર ?
ઇશ્વરને ટાઇ મનગી અને આપણુક મર્મમતાધીસ તરીકે રતુ
કરવા ખાતર ? પાખંડ ઉપર ધર્મના પરિધાન ઓઢાડવા ખાતર ?
દુઃખ, હર્મિઓની અથડામણો, કર્નવ્યોની ભ્રમણાઓ, અને એ તમા-
મનાથી નીપજતી આ મગાર પગની હાહાકારમગી વિચારણા : એ-
શુ ઇશ્વરી ગ્યનાને સાચો માર નથી ?

શા માટે આપણે દન્નિશ્રદ્ધતામગની જેવા પાત્રોને ગમદેવ-
બર્ષા ઝરિઓના રમડા જ નથી મેલવા દેતા ; શા માટે
પાચાવીના ચીગ-હમણની પૂરેપૂરી નામેદાશી એ ડાહ્યા શુભારી
પતિઓને કપાતે ઓઢાવવા ન દેતાં બમવાનને હીર ચીગની ગામડી
લઇ હામર કરીએ છીએ ? શા માટે ચેલેવાનુ માયુ ખડાવ-
નાર અગેરી પાખડીને પ્રભુ સ્વરૂપની ઓથ આપવી પડી ?

સાગર ખેંચ્યા જ કરે, ઝવનનું સ્વતંત્ર ધડતર ક્યાં જ કરે, એ સ્થિતિ હીક છે. વાતવાતમાં ‘ગરૂં ચડીને શામળિયો’ ચડી આવ્યા’ ની ચાવી ખડું બેઠું લાગે છે. ત્યારે, આ ભાષ એવૈયા !

આ ગગાતળાવડીની પાળે જ શું એ અમેરી ભેગે હોય ? ને આહીથી શું તારી માતા એના સ્કાપ્તીયા દેહને મસ્તકે ધરીને ગાજતે વાજતે ગામમાં લઈ ગઈ હતી ?

અત્યારે પણ ભાષ એવૈયા, ગામોગામની હમરે! માતાઓ, બીતરથી એવા જ અમેરી, પણ બાહેરથી સફેદ દેખાતા સાંતુ-સુનિઓના સામેયા કરવા જાન છે, ને પોતાના બચોયાની બીયો સુદા વેચીવેચી એ ગુરુઓના કાઠ પૂગ કરે છે.

કાચલો ડુંગર કે જ્યાં દેવી હાંપીનું ચાનક છે : એમ સોમનાથ પાસે કનકમેન ચાવડાની કનકાવતીનાં ખડેર છે. એજ મિસાલનું હું તો આ શિયાલ ખેટના અસલ નગરને માનું છું. કેમકે એજ જાતના અવશેષો આંહી પડેલા છે. તું દોસ્ત, અનંત ચાવડો જ હશ. તારાં જહાજો આ સમુદ્રની ચોકી કરતાં હશે, ને ચાંચ, પટવા, ત્રવડા વગેરે કંઠાળા ગામોના કાળી જાતિના પોતાના ચીર-સૈન્યને દરિયામાં પસારી તું લૂટો. ય અશ્વાવનો હોશ. તારો કાળ મને હમા સૈકાનો લાગે છે. તારી સર્વોપરિ મોજ બસ સોરઠી રાજપૂતિએને પ્રથમ મિજબાની જમવા સાથે તારાં વહાણોમાં નોતરીને પછી વહાણને આ 'ખેટ' ઉપર બેસતું મૂકવાની હતી ! પછીઓમાં પણ તારા જેવી જ પ્રકૃતિનું એક મોહકું પછી છે. એવું નામ કાળો કાશીઓ. હોય છે તો એક મોટી ચકલી જેવડો, પણ એની સર્વોપરિ ધૂન બસ એ જ છે, કે મરતા પહેલાં એક વાર એકાએક જાતના પંખીનું અકેક પીંછકું તો ખેંચવું, અને એ તમામ પીંછાં વડે પોતાનો માથો રાણુ-મારવો ! આવો મસ્તાન કાળો કાશીઓ જ્યારે પોતાની ખંડણીની વસુક્ષાત સાથે જળ્બર સમજીની પાછળ દોડ દેતો હોય છે, ને સમજી એનાથી ત્રાસ પામીને ન્હાસતી હોય છે, ત્યારે દૃશ્ય જોવા જેવું બને છે. તારૂં પણ એવું જ હતું દોસ્ત અનંત !

ને પછી ! આ 'સીદ્ધિકોઠો' નામે ઓળખાતા ખડક ઉપર શું તું એ તમામ મૂંઝાણાઓને કંઠ-પાંજરામાં પૂરી પ્રમાતે પ્રમાતે 'કૂકકૂ... કૂ !' બોલાવતો ! દરેક રાજા શું એટલો બધો નમાવો, કે મોતની બીડે માથું નમાવીને, કૂકડાની માફક-તારી સન્મુખ 'કૂકકૂ કૂ' કરતો ! એ બધા-ચોકવાયકા મુજબ સાડા સાતસો, અથવા તો પછી બસે ને કુદ્દન બેસ નોંધે છે તે રીતે માત્ર છત્રીસ-પચ્ચ એ બધા જ શું આ પાંજરાના કેદી-જીવને એટલું બધું મીઠું મળ્યું, કે રોજ પ્રમાતનું

આટલું અપમાન પી જઈને પણ દેહ રાખવાનું પસંદ કરતા ?
એ શું આટલી પ્રાચીન પરપરા છે ? નવીન કશું જ નહિ કે ?

અને સહુથી પામર ખીજીયો વામનસ્યબીનો રા' ક્વાટ ;
ગરવાનો ધણી મહીપાલદેવ : નવધણુ સરખા વીરનો દાદો : જેના
બાપ ગ્રાહરિપુએ ઉપરકોટ જેવો કિથો ઉભો કર્યો. એ બાપડો
રા' ક્વાટ પ્રભાસને દરિયે આ ચૌરરાજ અનંત ચાવડાનું આતિથ્ય
ચાખવા ગયો ને સપગ્રામ જઈ પેલા સાડા સાતસો ભેગો 'ફૂંફૂ ફૂં'
પોકારતો થયો. અને એ 'ફૂંફૂ ફૂં !' કંઈ જેવું તેવું ? એ તો
રીતસરનો મજરો કરવાનું 'ફૂંફૂ ફૂં !'

કર મજરો ક્વાટ ! (તુને) આખો રાજ અનંત,
(તો તો) પાછો મેવું પાટ, (તુને) પરણાવી ગરનારપત !

એ આ કથાનો હુહો છે ; રાજ અનંત ચાવડો રાજ પ્રભાતે
રા' ક્વાટને કહેતો કે, "જે તુ મારી સામે ગર્દન ઝુકાવી, કુન્ડાતી
પેઠે પ્રભાતતી નેહી પોકારી મારી સવામ ભરીય, તો હું તને કોઈક
દિવસ પરણાવીને ખજી પાડો રાજગાદી પર બેસારીશ, બચ્ચાણ !"
બાકી એ ક્વાટના-એ મહીપાલદેવ વદુવશીની વીરતાના તો શા શા
વખાણુ કરીએ ? પાજરે જીભ કરડીને મરી ન જઈ શક્યો એટલે,
તળાખના રાજ ઉગાવાળાને એણે જાનો સંદેશો પહોંચાડ્યો કે

તુ કહેતો તે પાલ્ય, તાળી જે તળાખધણી !
વાળા હવે વગાલ્ય, એકે હાથે ઉગડા !

'હે ભાણેજ ઉગાવાળા ! (અથવા કોઈ કહે છે કે ક્વાટ ભાણેજ
ને ઉગો મામો) મે તારી સાથે જહું વેર બાધ્યું છે. તે કશું હતું કે

સાચી વીરતા તો એક હાથની ય તાળી પાડી શકે. મેં આજ સુધી તારા શૌર્યનો તેજસ્વેષ કરેલ છે. પણ હવે તું આવ, ને બતાવ કે એક હાથે તાળી કેમ પડે છે.'

હો! બિચારો મામાની અવસ્થાની દયા આણીને શિયાલબેટ પર ચડ્યો. એની કનેય લજાગ, સરતાનપર, ઝાંઝમેર વગેરે સમુદ્ર-તીરની ખારવા-ફાજ હોવીજ બોધ્યો. નહિ તો અનંત ચાવડા જેવા સમર્થ સાગરરાજના નોકાસૈન્યને શિક્સ્ત આપી, બેટ ફરતો ઉભેલો એ બલિષ્ઠ દુર્ગ બેદી એ અદર કેમ જમ શકે!

પણ હું તો આપણા 'ફૂકફૂ ફૂ' ક્વાટ બાઈની વીરતા બતાવવા માગુ છું. અનંત ચાવડાને રાણી નાખીને હોગો દોડતો આંચો એ પાંજરા ઉપર. ગરનારખત મામાની આ અપમાનિત દશા દેખીને એની સખૂરી ખૂટી ગઈ. પાંજરાનું બારણું ખોલવાની ચાવી હાથ કરવા જેટલો વિશ્વળ પણ એનાથી ન સહેવાયો. એણે ટેક મારીને પગની પાટુ લગાવી એ કેહખાનાના કમાડ ઉપર. કમાડ ઉઘડી પડ્યું.

હોવાળો મામાને સમજાવે છે: પોતાની અધીરાઈનો દોષ-
દરાદાનો નહિ-કપ્પલ કરે છે. પણ ચડવંદી મામા મહીપાસદેવ
પોતાના ગુન્હ બાળેજ - ઉમલાની આ કૃષ્ણતા સો સદી શકે ?
(એ તો અનંત આવડાનું 'કુકડું ફે' ન સદન કરે.)

એક વાર પાંજરે પડ્યો પડ્યો હમાને આવી કાકજૂદીઓના
સદેશા મોકલનાર—

સો રાજા જાંધે પડ્યા, કઠ પાંજરે કવાટ;
વાળા જોડે વાટ, એક તાહરી ઉગડા !

છાતી ઉપર ચેરરો, માયા ઉપર વાટ,
જણુજે વાળા ઉગડા ! કઠ પાંજરે કવાટ,

હું કહેતો તે આવ, તાળીજે તળાજની ધણી,
વાળા હવે વગાડ્ય, એકલ હાથે ઉગડા !

આવા આજીજના સૂર કાકનાર ગરનારપત હવે પાંજરું ઉધડ્યે
માડી ચલા. વામસ્થિતી જાળી, જરા સાગ્ગ તાગળની, પછી મોટી
ફાજ લક એ ક્ષાત્ર વીર પોતાના ઉગારનાર સુવાન ઉમાવાળા
ઉપર મળ્યા, અને બાપ્સરીયાવાડના ચિત્રાસરં ગામની પાસે કુર-
ચેવનાં રક્ત રેલાવીને જાણેજનો વધ કર્યો.

દરિયાનાં દેવદેવીઓ

એ તો હવે ગયાઃ એ ફૂકફૂક કરાવનારા અને કરનારા, તમામ ગયા. રથાં છે ફક્ત ૫૦૦-૭૦૦ ઉચ્ચમવત કોળી કુડુબો. આ ખારવાઓ. 'બેટ'ને આરે બેઠા બેઠા જીનાં વહાણો સમારે છે, નવા બનાવે છે, કરાચી, મુબઇ, ને કાશ્-કાઠની સફરે ચડે છે, વહાણે ચડવા અચકળ હોય તે કુડુબો જાકાબાદ જઇ મચ્છી મારી ગુજરો કરે છે, બેક ગાઉની બેટ-ધરતીમાં અકેક બળે વીધાનુ વાવેતર પણ અકેક કુડુબને વાય, ગંગણા, મળા વગેરેની થોડી થોડી પેદારા આપી રહે છે, જૂતી વાવે એને પીવાનુ જળ પૂર પાડે છે, દરિયાનુ નીર એને માછલાં આપવા ઉપરાત, એના ખાટલાઓના માકડને પણ પોતાનાં જળચરોને મહોવેથી વીણાની દિયે છે, અર્ધાં માછલનો સમુદ્ર બાળગાંને એની ખારવણો સામે ધરતી-કાઠે બળતણના લાકડા ગોધવા જાય છે (બેટ શિયાળમાં બળતણનો ખરો ત્રાસ છે. ઝાડી કે વન જરીકે ન મળે.)

એ વિખેગણ ખારવણોનુ નજીકમાં નજીક હટાણુ દરિયારસ્તે પાચ ગાઉ આંધેરા જંદર જાકાબાબની હાટડીઓમાંઃ એની બિમાનીની દવા કરનાર દુલા સનાછપીરનુ નામ અને કોઈક રહ્યો ખડ્યો હજમઃ એના બાળકોની નિચાળ ફક્ત દરિયાની છાતી ઉપરઃ એનો ખરો દસવ એક હોળી.

અરે બાઈ, તમે હોળી ટાણે આહી આવજો એટલે અમારા
સોમ્ની ખરી મરતી જોઈ શકશો આજ તો અમારા તમામ નાના
મેઠા જણ બહારે ચડી ગયા છે પણ હોળી માથે એ એકાએક
આવી પોગવાનો એ પણ જણ બા'ર નહિ રેવાનો પદર દિ' અમે
મદ માણુશુ દારડો પીશુ ગાડાતૂર બનશુ આશુ દાડિયા તેશુ
અમારી વાતુ ને અમારા ગીતો તે દિ મા નીખજો આજ તો
બેટ ખાલી પડ્યુ છે અમારા ખરા જલ મ્વા છે ?

‘દાર બહુ પીવો છો ?’

હા તે ટાણે પીવાના અરે બાપડે ગોખમદીને બાવો એ
લાન્ય મેનત કરીતી ગામને દાર છડવાની ! કેટલાક દિ' તો ટચુ
પણ પડી અમારા જણ ન રહી શક્યા ને બાવો ગામ માથે
મચવાઈને આહીતુ પાણી હરામ મરી ચાલ્યા ગયા છે

વાતાવરણ એક બીજાથી જે મેળ પામે છે, તે મેળ બીજાં દેવી-દેવતા માથે દરિયાને મળતો નથી. નહિ તો હિન્દુઓએ કંઈ કેમ દેવસ્થાનાં ઉમાં કર્યા છે આ સાગરતીર ઉપર ? ઠેર ઠેર મહાદેવ : ગોપનાથ, ઝાંઝનાથ, ચાંચુડા ને સોમયા સરીખા : ઠેર ઠેર દેવીઓ, ભવાની, હર્પદી, શંકિતર ને મદવાડ્ય જેવી. ઠેર ઠેર ધર્મરાયતાર, વારાહરૂપ, જગત, અને બેટ શંખોદ્ધારના એક સામટા કૃષ્ણ કુકુ બનું જાય. પણ એ બધાં કેમ દરિયાઈ વિલ્લિતી મેળ નથી લેતાં ?

મને લાગે છે કે પીર એટલે મૃત્યુની પ્રતિષ્ઠા : દરિયો પણ જીવન કરતાં મૃત્યુનો જ ભાસ વધુ કરાવે : એ બન્નેના વાતાવરણમાં કંઈક નિગૂઢ, ગેબી, અનત, પરસ્પરકર્તુ તત્ત્વ પડ્યું છે. અવસાનનું મૌન છે. અસૌસની શાંતિ છે. કશ્ચાભરી નિર્જનતા છે. લોખાનના ધૂપમાથી પથરાતી જે ગમગીન ફારમ દરિયાના અનત સીમાડા ઉપર ચાલી જાય છે, તે ફારમ ધી તેલના ધૂપદીપ, અમરચદનના બેપતિલક, સીંદુર કુમકુમના સાથીઆ, આગી રાશનીના ઝાક-ઝમાળ, અને બીજા મદિરિઆ ઠાઠમાઠમાં નથી. દરિયો જાણે મહા-કાલ છે. એનાં ઉછળતાં અથવા મુગાં પડેલાં પાણી હમેશાં કોઈ શબ ઉપર ઓઢાડેલ ઓઢ્યની જ યાદ આપે છે. કંઈ વહાણો અને ખજાસીઓના મૃતદેહ એ કંઈની નીચે પોડેલા છે. માટે જ મને લાગે છે કે પીર અને સાગર વચ્ચે કોઈક પ્રકારની તદ્દપતા હશે.

તે આ પીરની કથનામાં બચતું તત્ત્વ ઓછું છે. પોરખદરને દરિયે પેલા ખીંચાણી પટ્ટણનાં ખંડિયેરની નજીક, ખાડીને સામે પાર દ્રાવકો કુગર છે, તેની 'કાયલાવાળી' દેવી હર્પદી આપ્તનો ઇતિહાસ તો ભયાનક છે. એક વાર એ 'કાયલાવાળી' માતાનું બેસણું એ કુગરની ટોચે હતું. પણ સ્ત્રુપ્પ પડેલા મોટા દરિયામાં જે જે વહાણો નીકળતાં,

ને આ દેવીની કરડી નજરમાં આવતાં, તે બધાં પાણીમાં ગરક બની જતાં. પછી બાપડા કચ્છના પરગણુ શેડ જંગડુશાએ માતાજીને વિનવ્યાં કે બધાં ચઢને કોઈ વાતે તમે ત્યાં સિખરે બેસીને વદાઓ ભરખવાતું છોડીને નીચે તલેટીમાં પધારો? આઈ. કહે કે મારે પગલે પગલે અકેકેક પાડનો ભોગ પૂરો પાડતો હું નીચી ઉતરું. ‘એમ તો એમ !’ કહીને જંગડુશાએ પાડા એકઠા કર્યા, પગલે પગલે અકેકેક નિર્દોષ પાડો વધેરીને આપ્તને નીચે લીધાં. પણ હેલ્લાં ચાર પગલાં બાકી રહ્યાં ત્યાં પાડાં ખૂટી પડ્યાં ! હવે ? હવે આઈ કહે કે આ ને આ ઘડીએ ભોગલાવ, નહિ તો હું પાછી ચડી જઈશ ! જંગડુશાને સુભાગ્યે એની સાથે પોતાનો દીકરો ને દીકરાવડુ હાજર હતાં. ને ઘણાંખરાં કુટુંબોમાં આજ પણ છે તે મુગળ દીકરો ને દીકરાવડુ તો ધરનાં પશુ [તે પશુ પાછાં બલિદાન ચડાવવાનાં પશુ સ્વરૂપ] જ તે કાળે ચ મનાતાં હશે. આજે એ જોડિયો બલિ ચમાજના દાનવને ચડે છે, તે કાળે દેવદેવીને ચડતો. ટુંકામાં પછી બે પગલાં આ પુત્ર અને પુત્રવધૂનાં શોણિને છંટામાં, ને દેવી તૃપ્ત બનીને તે કાળથી હવે તળેટીમાં જ બિરાજેલ છે. દરિયા આડો કોયલા કુંગરનો પડેલ દેવાઈ ગયો છે. એટલે હવે ખાસ્વાઓનો જલ્મમાર્ગ સલામત બનેલ છે. [કોયલા કુંગરની ટોચે જે ગ્રામીન હર્ષદી-મંદિર ખાલી પડ્યું છે, તે ખરેખર પુરાતત્ત્વના શોધકોએ નજર કરી લેવા જેવું છે. મસ્કરીની વાત નથી.]

આ દિસાએ પીસ્તી બાપડાની રંઝાડ છે કશી થે? બેંમજાને માથે રાત રહેનારને અણુ પીર બલે ફગાવી થે છે, પણ એનું ફમાવતું એટલે માણસના ફેદેફેદા વેરી નાખવા જેવું નહિ. સવારે જાગત ચથેલો માણસ જુએ તો પોને કોઈક સલામત ધરતીમાં નિરાંતે પડ્યો હોય !

ઝાંઝ પુરાણકથા માંહેણે જાળદેવનીવિષસ ભાભે પણ એરો જ ભદ્રિક પીર છે. શાંતિમય સાગરજળનો એ અધિદેવતા પોતાની પમાસ નાની દોકરીઓનું જ્યુષ લઈને દરિયે ભખ્યા કરે છે, અને શદ્દાગ્ર નાવિકેને-રેતા આપે છે. સવાઈ પીરને વિશેષ આવી જ આસ્થા છે.

આવાં વંદનસીલ જુદો, અને આવી જોમખંડ અગ્નિ વરતી વગેરે બધી વાતની અનુકૂળતા છતાં કેમ કોઈ પુરોહિત આંહી યાત્રાધામ કલ્પું કરવા પહોંચ્યો નથી ? કોઈક દારિદ્ર્ય, બેટ કે સોમનાથની માતમર પેઢીએ કેમ આંહી પોતાની ‘આંચ’ નહિ નાખી દીધી હોય ? દેવાકુટા ગેરખમ્બડીવાળા માધુએ આવું કલ્પું કરવાને બદલે નાહક દારૂ હોડાવવાની હીલચાલ કરી !

આવા-સગમગ જાને જ આવીને આંહી જાત્રાધામ સ્થાપવાના સહયામણા વિચારો મનમાં આવી ગયા હતા, ત્યાં તો ધુધા પગીએ કલ્પુ કે “બાઈ, જરૂર હોયો હવે. મરજો તૈયાર છે. ને જાણનાર અરધી જ દસાકમાં પુગાડે તેવો વાવડો છે, માટે હોડો !”

‘ભાતી ખૂડયું’ મોરણી !

“**ખ**સ ? વિવાહ પછી મામ પંદર દિવસમા જ પાછા મુસાફરીએ ચડશે તમારા પંજોવા જુવાનો ?”

“અડે નહિ તો ખામ શુ ? મહિના બે મહિનાની અગ્રેક ખેપ કરે ત્યારે માંડ રા. ૮-૧૦ મળે એને વેપારી કનેથી.”

અપ્પન સીંદોરનું ‘જંગલ’ યાદ આવ્યું. ચીકાગો શહેરના એ વિગટ કલખખાનાનો મજૂર મુર્ગમિ અને એની પંજોતર પોતાના લગ્નદિવસે પણ દિવસભર કારખાને મજૂરી ખેંચી આવીને રાતે પરણે છે, આખી રાત એનાં સગાવહાલા અને ઓળખીતાના સમુદાય જોડે એક હોટેલમા નાચગાન ને ખાણીપીણીમા મુગ્ધરે છે, પરોડિયે ચામ્પાપાકયા, શિર ઉપર એ એક રાતના ખર્ચની બરપાઈ કરવાની ફિક્કનો ગાગડી લઇ, પોતાના કાતરિયાનું તાથુ ઉધાડે છે, અને તૂર્ત જ કારખાનાની વ્હીસલ વાગે છે. નવ પતિ મજૂરીએ આવ્યા જાય છે, આ તેઓની લગ્નગતિ ।

ખારવાઓના પણ લગભગ એજ જગતના લગ્ન : દરિયાઈ મૃત્યુના કદન નીચે પોહતુ દપતિ-જીવન.

‘તમારે વિવાહનો સંબંધ કેટલે દૂર માય ?’

“આ બેટ, ચાંચ, પટવા ને ત્રણઃ ફક્ત આ ચાર ગામની જ અંદર. એથી બહાર નહિ.”

બરાબર છે. જલ્મની સોઝમાં પોતાની પુત્રીઓને સુવાડવા આ ચાર ખારવાઈ ગામો સિવાયના ખીજા કોણુ લોકો આવે? વડાઈ ચડપો ખસાસી પાડો તો ઘેર પહોંચે ત્યારે ખરો. પ્રત્યેક વિદા-છેલ્લી જ સમજવાની. પ્રત્યેક મિત્રન એક નવો અવતાર. એ ચિર-વિયોગીઓની ઝંખનાનાં ગીતો તો હું કતપરના વર્ણન ટાણે જ આપીશ. નાવિકોની સીઓની નીતિ ઉપર આપણે ‘ધરતીનાં પરમ પવિત્ર મનુષ્યો’ કેવા કટાક્ષો કરીએ છીએ તે પણ હું ત્યારે જ છણીશ.

અત્યારે તો નાવિક જીવનની આ કરણતામાંથી દરેક એક આંસુ સમાવ કાવ્ય-ધટના મારી સામે તરવરે છે. ચિવાળ બેટની ધર્મશાળાના ઢોરા ઉપરથી બરોબર સન્મુખના બિન્દુ ઉપર, સમુદ્રના સામા પારની એક હાંચી ટેકરી ઉપર ચાંચુડા મહારેવની દેરી છે. એટલે અંતે ચાંચુડા વચ્ચે એ જણાં ફૂલ્યાં છે. એક તો બેટની ખસાસી-નાર મોરણી, ને ખીજો ચાંચુડાનો પુત્રારો બાવો બસૂતગર.

ચાંચુડે ચડવા જાય, (માઈ) પાંજર પોતું કરે;
(ત્યાં તો) બેટના બારામાં, મોલી બૂડકું મોરણી.

‘હે મોરણી! રાત્રિના અધકારમાં તું બેટથી ઉતરીને એ તુંબમાં આંધેસ વાંસ ઉપર તરતી તરતી આવતી હોઘય એમ સમજીને માઈ દેહ-પાંજર આ ચાંચુડાની ભેખડે તને નિરાની કરવા ચડે છે. એ નિરાનીને આધારે રોજ રાતની કાળી મેલલી ઘટામાં, ખાડિના ચાંડે લેવા લોકાનને વીંચી તું આંડી આવી પહોંચતી. પરંતુ આજ

તો મારે નિશાનીનો દીવો ધરી ચૂખીને વાટ જોયા જ કરવી પડી.
કેમકે માફ મોતી મોગણી તો જોઈના બારણાં જ દૂખી મરી.

મોતની અગોડસ લાંબી સફરો ખેડતા કોઈ ગરીબ નાવિકની
પગોળર ઓ મોગણી ! તું શુ તારા નિત્યના વિજ્ઞેમથી કટાણી
ગઈ હતી ? સામે કાઠે જળતણુનાં કર્મદિયાં વીણવા જતાં શું તને
આચુડાના પુજારીની પ્રીત ડખી હતી ? મોડી ગતે વાંસડાને બે
છેડે બે તુબડાં બાંધીને તેને આધારે આટલો લાંબો ને ઉડો ! માગરપટ
ચુપચાપ તરી જવાનું કૌંસલ તને કોણુ આપી રહ્યું હતું ? તારા
પ્રત્યેક રાત્રિના આરને શુ તું સામા જાખડામાં તારો પ્રાણુ
મહાને આ કંડોર વિશ્વની જળરમાથી ખરીદતી હતી ? અમે
પાખંડી લગ્નનીતિના (Marriage plus prostitution) ના
પથેપથ બ્રહ્મ બનનાર કંગાલો, અમે કેવળ અનુકૂલતાને અભાવે
હગર્ગ રહેનાર, લોકાપવાદના ભીરૂ સિયળવતો, અમે દ્રવ્ય, વિક્રતા
અને બાપદાદાની આબરને જોરે સુદર સ્ત્રીશર્ગીરો ખરીદનાર વિચા-
સીઓ, તને પ્રતિ ગતના સાગરજળ પાગ કરનારને એક નીતિબ્રહ્મ
આરવણુ કહીએ છીએ. ઓ મોગણી ! તારી એ બધ્તતાની પગાડે
ય કેવું બીણણુ મત હશે હતું !

પણ તારા છુપાવેલા વાસ-તુંબડા એક દિવસ ઉધારાં પડી ગયા.
તારી સાસુએ દગો કર્યો. જાનામાના એ તુંબડા ખસેડી લઈ, તેની
જગ્યાએ માટીના બે કાચા મોરીઆ બાધી દીધા. એ અધરાતને
અંધારે દરિયાના મરણુપજાડા વચ્ચે તારા પાસના પગડાટે તારા
કેવેરને ઝીંકી દીધુ. માટીના મોરીઆ તારે એક જ સેવારે આગળા
ગયા. તું ખાસ્તાની દીકરી જતા શુ તરવાનું થીખી નોંટાતી ? તારૂ
શરીર તળીએ જઈ બેઠું. અને તારો સામા કિનારાનો પિયુ પણ તારો

કાળ થયો સમગ્રી લાઇ, ચાંચુડની ધારથી દરિયામાં ખામડયો.
 ને પોતે પુરુષ હોઇ રજે ડુંકાય પડ્યા પછી છત્તરની
 લાલચ લાગી જ્ય તે બ્હીકે હાથ પગ દોરીથી ઝંકડી લઇને જ
 પડ્યો. તમારી જળ-સમાધ ઉપર કોઇ દેરી ચણાઇ નથી, માત્ર
 કોઇક કોઇ કવિની કવિતાએ જ ચાર -૭ દુહાની ખાંખી ચણી.
 તેમાંથી એકાદ આવો દુહો હાથ લાગે છે કે—

ચાંચુડે ચડવા જાય, (મારું) પાંજર પોતું કરે,
 (ત્યાં તો) બેટના બારા માંય, બોલી બૂડું મોરણી

સિંધુ નદી ઉપર પણ એક આવી જ રાત અંધારી હતી. અને
 હર રોજ રાતે સંધિનાં ભગ્નરિયાં જળબેરીને-કુંભાર-કન્યા સુદિણી
 પોતાના સમાજખાતલ પિયુ મેહાર (ગોવાળ)ને મળવા સામે પાર
 જતી હતી. એને પાર લઇ જનાર પાસા ધડને પણ એની માતાએ
 એક રાતે બદલી લઇ કાચો ઘડો ધરી દીધો હતો. ને એ ધડાએ
 મધ્યજળમાં ડૂબતી મૂકેલ દિવાની સુદિણી સાથા પારથી પિયુના
 પાવાના સર સાંભળતી સાંભળતી,

ધિરી ધરે હથ કરે, બોલ્યાં હ બાંડું
 વેચારીય વડું કિયું, વિચધરિયા ધાડે,
 વરજ સાડાં! પાંડે, તાંકું તકી આંહ્યાં,

“પ્રથમ ઘડો હાથ ધરીને તરી; પછી એ ઓગળી જતાં બાદુઓ
 [ભુજાઓ] બોળીને તરી; ને છેવટે ડૂબતાં ડૂબતાં દરિયામાંથી
 [સિંધુ નદી] વચ્ચેથી એ ગિચારીએ ધા ઉપર ધા દીધી કે “ઓ
 વડાડા સાડાં! ઓ મેહાર! તું પાછો વળી જજે, કેમકે મને
 પાણીનાં દિંસક પશુઓએ ઘેરી લીધી છે.”

એમ પેકારીને જળમાં ગૂંટી. મેહારે ધણુ એની સંગાયે જ
-દરિયાની આરમગાહ બિછાવી.

એ સુદિબ્ધી અને તું મોદણી, બેડ સુ એક જ માર્ગના મુગાદિર
હતાં? ત્રીજું કોઇ જુગત તમારે પચે પડ્યું છે ખરું ?

હા, હા, દૂર, દૂર, કોઇક કાળાંતર પરના ભૂતકાળમાં : અને
સ્થળને દિસામે ધણુ પારંપાર આવે, એશિયા ખંડ અને યુરોપ
ખંડ બે ખડોને ફક્ત અરધોજ. માઇન અળગા રાખીને પડેલી
દેવેસ્પોન્ડની સામુદ્રધૂનીના જીવંત વખોળની અંદર.

આહી મોઢીનો પ્રેમિક આચુડ-મદિરનો પુનરી હતો, ને
ત્યા લીએન્ડરની પ્રિયતમા હીગ, દેવીના દેવાવધની પુનરિણી હતી.
યુરોપ ખડના ઉત્લા ધરતી-ખિડુ પર ઉભેલ એ જોગેશ્વરીને મદિ-
રથી દીરાની આખો દેક્કેરપોટને સામે તીર રહેતા જુવાન લીએન્ડરને
જ શોધતી હતી. યુરપ-એશિયાની વચ્ચે પ્યારના ત્રાગડ એ આર-
આખો નિરંતર કાત્યા કરતી હતી. સાકડી સામુદ્રધૂનીમાંથી આવ-જા
કરતા અમીમ સાગરનીર અહોરાત એવા તો પછડાટ મચાવતા કે
ન ત્યાં મછવો ચાવી શકતો, ન ત્યા માનવી તરી શકતુ. અર્ધા જ
માઇનને અતરે ઉભેલ બે પ્રેમીઓની વચ્ચે એ સાકડી નાળ હજાર
ચોળનતું છેડું પાડીને દાત કચકચાવતી હતી

પરંતુ પ્યારના સામર્થ્યે કયા સકટ ગતકાર્ય છે જગતમાં !
હમેશ રાત્રિયે આ કોઠેથી લીએન્ડર મપવાતી પડતો, ને સામે તીરેથી
પુનરિણી મશાવ પેટાવીને દેવાવધના જુરજ ઉપર ઉભી રહેતી.
મશાલતી ટમટમતી તારલ-જ્યોતને એધાણે એધાણે લીએન્ડરની
જુગ્મઓ એ વિકરાળ લોહને બેદી બેદી ચાવી જતી. પ્રેમીજનો

રોજ ને રોજ રાતે એ રીતે દેવીના ચાલકમા બેળા ચતા પરોડના અધરાગમા જ લીએન્ડર પાઠો એલિયાને તીવ્ર તરી જતો.

પગ્તુ એક રાત્રિએ સામુદ્રધુનીના તોફાન એલિયા-સુખ વચ્ચેના આ ત્રાગડાને તોડવાનો નિશ્ચય કરીને જ મચ્યા હતા જાણે પોતાના દેહને ઉચે ઉપાડી ઉપાડીને પગડી ભુકે. ક-વા ઉન્મત્ત બનેલ તરંગોની માથે લીએન્ડર પોણી ગત સુધી મુકાબલો કર્યા કર્યો. મોજાનાં માચ્છી છુદાતી એની છાતી ગોગે વળી જતી હતી. તરંગોની ચૂડ એની પાસળીએને હમણા જાણે બીંસી નાખશે એમ એને શ્વામ નીકળી પડતો હતો. છતાં લીએન્ડરનો પ્યાર પગજલ્ય છુટતો નહોતો. કા-લુ ? કાન્સુ કે સામે પાર મચાલની દીવડી દબ્બુ તબડતી હતી. વમળમાથી વારંવાર ઉચું માચું કરીને લીએન્ડર એ જ્યોતને જોઈ લેતો હતો. જ્યોત દેખાયા કરી ત્યાં સુધી એણે હાથ દારી નહિ.

પગ્તુ હવે થોડુંક જ અંતગ્ર ગયું છે, એ ચાર હથગે કિનારો હાથ કરી લઇશ, ને પછી આ વેરણુ સામુદ્રધુની એના લોહ રૂપી શત કચકઆવતી જોઈ ન્હેરો ત્યાં તો દીવો આવવાયો. વાવાઝોડાના ઝપાટા વચ્ચે મચાલને પોતાના પાવવની આડો માડ માડ સાચવી રંગી પુખ્તિણીની ધીંગળને પવને ધૂળ મેળવી. એટલે લીએન્ડર મિનાગે દાખ કરવાની આશા ગુમાવીને મોજાને રાત્રી થઇ ગયો.

પુખ્તિણી હીરા એ ભુજેલી મચાવ સાથે ત્યાં ખડકે પગના મદિરે જ થીજી ગઇ. માન્યુ કે આ તોફાનની અદર આવતી ગતની યાત્રા શ્વાય પિયુએ માડી વાળી હતી.

પ્રભાતનું પ્રથમ કિન્સુ કુટલાની વારે જ એણે મદિરના ઉપાડે પગથી નીચે નગ્ન નાખી. ખડકની લોખંડ ઉપર એક ઝોગ માન્ય

શ્રેવર પાસું હતું. બેખડે બાએકાં શ્વેત સમુદ્રશીથુમાં સિદ્ધિયા રંગનું શોણિત નીલચું હતું.

દુઃખની એક દાય પુકારી, અને દેહ પરથી પુનનાં પરિધાન ફાડી નાખી હીરાં પાણીમાં કુદી પડી. એક પદોર પછી મોગ્નએ એના શરીરને પથ્થુ લીએ-ડરના રાખની પાસે સુવાડી દીધું.

મોરણી-બખૂતગર : સુદિણી-મેદાર : હીરાં-લીએ-ડર : એક મોરણની, ખીછ પંખખની, ને ત્રીછ ઝીમની, ત્રણે શું જુદી જુદી ઘટનાઓ હશે ? કે એક જ ઘટના પરથી ધડાએલી લોકકથા વદાણુવટીઓની છમે ચડીને જુદે જુદે દેકાણે ઉતરી પડી હશે ? ને પછી શું એને સ્થલ સ્થલનાં લોકોએ પોતપોતાની નજીકનાં એવાં જ બળતાં સ્થળોની સાથે નોખે નોખે નામે બધ બેસતી કરી હશે ? સુદિણી-મેદારની એકની એક કથા પળખ, સિધ તેમ જ કચ્છમાં કાં દાવો પામે ? બેટ રાખોદાગની નજીક પથ્થુ સુણી-મેચારના બે ખડકો ખતાવત્રામાં આવે છે, તેનો શો મર્મ ? આમ પ્રેમકથાના રસને જે વેળા હું પરિતાપની આથ લગાવી રહ્યો હતો, તે વેળા—

“કાં શેક, મા બણાવશુ ?” બહરાખાદ તરફ સરતા ‘પીરના મહવા’માં વિચારચસ્ત બેઠેલ આ વિકાનને સામત ખલાસીએ નોતરે પુકાર્યું.

“ચા ? આંહી મહવામાં ?”

“હા શેક, દેવ તો નથી એટલે ‘સુલતાની સા’ બણાવીએ.” સામત ખલાસી કનેથી આજ પહેલી જ વાર ‘સુલતાની ચહા’નાં નામ સ્વરૂપ બણ્યાં.

“કાંઈ નહિ બાઈ, હજુ મેંના ગીંગણાના મં” અને બાપરી
 મૂળા ઉપર ત્રાણ દઈને જ ચડ્યો છું” (વપુત ‘સુનતાની ચા’નું
 સંપાન કંવાલી ગજિત હજુ મેં ઝળતી નરોતી) “મારે સામનમાઈ,
 કાં તમારી દંન્યાની વાતુ થાવા ઘો”

‘દંન્યાની વાતુ’ સુનન ચોખીને ઉંચે બેઠેન સામનના સ્થામ
 ચરેના ઉપર પીળી દતાવળીની બાત ડી એની તીણી ળતા ફિક્કી
 દેખાતી આપો એના નજરનિત ઉડા હાડમના માળખામાથી ઉચી
 આવી ‘દંન્યાની વાતુ તે શી હોય જ?’ મન તો હવે એ કણમા-
 ધ રતનાગર માગમ્મા જ ગિયુ છે દણો ટેમ કાંદિય ચૂકતો નથી.
 દિવાળે ન ને, કાં પીળ્ય ને કણ આર એ મગખા ચારે છે
 કાં અમારી વડાણુચીઓની માચી કણિણ છે. આન મનખી
 પ્રિમા ગિયુ છે બાઈ ?’

એક બે ભગનો

“સામતભાઈ, મોટા દરિયા ખેડા ટે ?”

“હા ભાઈ, સાત આઠ વરસનો હતો તે દાઉધી મરા મામાના વા'ણે રોટલા ઘડવા ચડ્યો, ને તે પછી આજ દિ તમી ટરેલાઈ જ કરી છે. આંદીનાં વાણુંમાં, ને કચ્છના વાણુંમાં. મામેા મુવે તમે એના છોકરા નાનાઃ ધનું વાણુ ઘણા વરસ ખેડ્યું. છોકરા જવાન ધિયા એટલે મે ક્યું કે “બાપા, તમારો ઘોડો હવે તમે હાંકી ખાવ.” પણ બાપડા જીવાન ખરા ને ! એક વારની ખેપમાં મક્કખારથી આવના'યા, તે રાતને ટાણે મધાય સધ ગીયા. સોખવાણે (સુકાને) ખેડેલ બાણેજ પણ એલે ગયો. મનમા એમ કે વા'ણુ સમે માર્ગે દાક્યું જાય છે. જમીને નજર કરે ત્યાં તો વા'ણુ કાદમાં પછડાટા ખાય છે ! છોકરા બાપડા કુદી કુદીને નીસરી ગયા, ને વાણુના લુકા યજ ગ્યા હ કાદાને માથે. એવું વાણુ આખા બેટમાં કાઢને નોતું.”

“સામતભાઈ, દરિયામાં તોફાન નજાં છે કદી ?”

“અરે ભાઈ ! તોફાનની શી વાત કરવી ? સ્નાગર દયાળુ છે તે બચાવે છે. બાકી અમારે ને મોતને ક્યાં છેડું છે ?”

“તોફાન વખતે શું કરો?”

“લ્લી તોફાન આવવાનું હોય તા અમારી કને ‘માવમનો દોડો’ (દોડાવત્ર) હોય છે ના, ઇની ક્યેનો ગોગો નેનકલાક રોખો સફેદ બણી જાય. પંડી અમે વાણુ બચના માલને વાખી (નાખી) દહએ, ને માણુમ બચનાં વાણુને જવા દહએ, વાંણુનો કવો (કુવાયમ નામનો મધ્ય-ચમ) પણુ જ્વાડીએ ક્વાડીએ ત્રાડી ને નાખી દેવો પડે. જેમ બને તેમ વાણુને હળદુ કરી નાખી મોળાને માથે મવા દહએ, જેમ હતા યે જ્યાર ન જ યઈ શકે એવું હોય, તો પંડી છવના જણુ ખા’રા નીગરી જાહએ. પંડી અમને વળી લ્યા માવક કાઠે ત્યા ખરો.”

મામનમાહ આવી વાનો કરે છે, જમણા હાથને કિનારે કિનારે, ડાયા ફાડીને બેડેવ જાખજોગણી લેવી બેખરોથી છે છેટે મગ્ગે! આશ્વો જાય છે, લા કિનારે એક મહિ દેખાયુ.

“એ છે વારાહરૂપનુ થાનક, બાઈ, આપણા આખા દેશમાં વરાહ અવતારની ખીછ ગ્થાપના કયામ નથી. આપણી દ્રવ્ય જોડતી હંચી મૂર્તિ છે : રંગે કાળી : ગોડું વગદનુ : મ્હોમા દાનડી છે. દાનડી માથે પૃથવીનો પીંડો છે. ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ છે. મોદા મિત્રાયની આખી કાયા માનવરૂપની છે, અતારે ત્યાંથી પાણી વળી ગયા છે, એટલે મળવો પોગી નહિ શકે. નીકર જઈ આવન આવતો.”

પ્રજુના વરાહઅવતારની, આખા ભારતવર્ષ ખાનેની એકની એક પ્રતિષ્ઠા આઠી મોરકને એક અપરિચિત કિનારે કયાથી ના, કિનારો તો અપરિચિત નથી. આખા વ આર્ષર્ષર્ષમાંથી અમલના કાળમાં આઠી ઉતરનાં યાત્રિકોનો છેક હારિદ્ય મુનીને યાત્રાપથ

તો આ કિનારે કિનારે જ ચાલતો હતો. તે મહામાર્ગની ઉપર જ આ વારાહઉપનું ધામ પડ્યું છે. આ પ્રદેશને અપરિચિત બનાવી મૂકનાર તો પેલા પગ્ગાયા દોડતા આગાડીના રુખ્યા જ છે. આજે આર્ચાવર્તના યાત્રિકે સૌરાષ્ટ્રના માત્ર બે ત્રણ તીર્થો જ જોઈને ચામ્પા જાય છે. પોણો સો વર્ષ પૂર્વે તો એને આખી જ સોરઠનું દર્શન થતું. કિનારા ઉપર ટકાએકા મોતી શા બદરે, અને કિનારાથી પાંચ પાંચ ટોમ્બની અદર પડેલા મૈવ, બોદ તેમજ વૈશ્રવી તીર્થ-સ્થાનો, પદાડો, ઝાડીઓ ને ઝાન, તમામને અવલોકવાની શુક્રિદાર એ ટ્રેડી હતી. સમગ્ર તાની દૃષ્ટિ એમા ખૂબ સચવાયલી હતી.

પણ આ વારાહ અવનાન્તી એની એક આપના આહી કૃપાથી? આખા ભારતવર્ષમા એકતુ એક વામન અવતારનું મહિ પણ મૈનાટ્રના તણુદળી (વામનમ્હરી) ગામે કેમ? આ 'સુનાટ્ર'ને ઇતિહાસે કેમ આટલો બોલો મહિમા ચડાવે છે? આ દેગની ત્વારીખ કેટલા મુગોની શુની અમઝવી? ચાચના પેલા નવણુ ઝાડ કમ્પડને વૉટમન સાટેબે ત્રણ હજાર વર્ષોનો જૂનો સ્ત્રો છે. ઇતિહાસકાર કેપ્ટન બેવ સાચું જ લખે છે - The history of Kathiawar is the history of whole India in miniature. મસ્કૃતિઓની ચડતી પડતીના જે જે મોજા હિન્દને છટાયા, તે તે તમામ આ સુનાટ્ર'ને કિનારે પણ અદ્દજાયા હતા.

‘હીક, સામતમાઇ, આપણે તો આપણી વાતો ચલાવો, મોઠી વાતો બધે ઇતિહાસવેતાઓ ચર્ચતા.’

પણ સામતમાઇ કંઈ પાણીનો નળ થોડો હતો કે ચક્રવી (દ્વાડીએ એટલે અદગ્ધી ધાર ચાલ? એ તો હતો માનવી. એ

મ્હે કે 'બાઈ, તમે એવા બગલ લગાડો ત્યાં જાણવાની
ખાડીમાં પોતી જાવે પ્રભુના નામનું એક પ થાવા દો

મામનનાઈને ખજર નડોળી કે પ્રભુનકિતને આ પંનાઈને
મલ્લ અતર દોય છે બમિના બાવ ઝીને એડી પોતી એ
છાતી ન્હોય પણ બન્નોની અદર થ એમ્મા વૈગઅના જ મ્યા
ગાણુ છે ? માનતી માનતી વચ્ચેના દમ્ય અનુરાગની વાણી
જેમવ-તો તના પદોમાં નાડન પડી છે એમથી મે મામનનાઈને
એક એ સમજાતી દીધા

મામનનાઈ, મ્હોનો મળજાળ લૂગારો જેમન જાડેજો ત્યારે
એગની મડીઆણી મતી તોળનો થેગ મળતી તે ખાતર પા વા
મરો ॥ તે વેળાની આ વાગી છે

મ્હ બાઈ, થાવા દો મામનને મોડે દીસ થરા ।

એ છ જેમન । મળતી એ માઝમ રાત
એ જોડેન દો મળતી એ માઝમ રાત
નાત રે કુલીની વણિય
જાત રે દામળનાં લીડેત માતગી દો ૭ ।

એ છ જેમન । ખ મ ખતગીમે લીયો હાય,
એ જોડેન હો ખમ્મ ખતગીમે લીયો હાય
ખાનર દીધા રે હમ્મિ આગે હો છ ।

એ છ જેમન । તોળા રે થોડી ને તત્વાર,
એ જોડેન હો । તોળા રે થોડી ને ત વા
ત્રીછ રે તોળનદે સતીની ત બડી હો છ ।

આ રીતે નેમ્મલ લુંટારો ગળની માઝમ રાતે ત્યારે કાળા
રંગની લુંધી પહેરીને, કંઠે તલવાર અને હાથમાં મોઢીઓ લઈને,
પ્રભુમક્ત તોળલ સતીના પતિ સંસતીઆને ઘેર ત્રણ ચીજની ચોરી
કરવા જાય છે: શી ત્રણ ચીજ? મની તોળલ, ઘોડી ને તરવાર.
પણ પોતે જોના થઈ જાય છે: પછી એને તારવા માટે તોળલ સતી
સંસતીઆ સ્વામીની રમ્મ લઈને ત્યારે નેસલની બેડે ચાલી નીકળે
છે, સામતમાઈ! તે ટાણે બેડે જણના હલ કેવા એકાકાર બની
જાય છે? શું કહે છે તોળલ સતી? કહે છે કે હે નેમ્મલપીર!

એ છ નેસલ! તમે રે હીરો ને અમે લાલ,
જાડેજા હો!...તમે રે હીરો ને અમે લાલ,
એકા એ દારામાં દોનું પ્રેમીયાં હો છ!

વળી,

તમે રે ચપો ને અમે કેલ્ય,
જાડેજા હો!...તમે રે ચપો ને અમે કેલ્ય,
એકા એ ક્યારામાં દોનું રેખીયાં હો છ!

અને,

તમે રે પાણી ને અમે પાણ્ય,
જાડેજા હો!...તમે રે પાણી ને અમે પાણ્ય,
એકા એ આરામાં દોનું ઝીલતાં હો છ!

એમ,

બેઠ્યાં રે તોળાદે સતી નાર,
જાડેજા હો! બેઠ્યાં રે તોળાદે સતી નાર,
સતીએ ગાયો રે હરિનો ઝૂલણો હો છ!

“વાદ વાદ ! મુકાને મેડેન સામન ખાન્વાએ અને તૂવા પગીએ માથા ડોવાન્વા . ” પ્રતુના નામની બગનવાલી બારી મીઠી લાગે છે ખીજા ગીન ગમતા નથી ”

બગનિક પોતાના અતન્મા માગી પેડે સમજતો હતો કે એને ગમતી વાત આ પ ની અદર ઝાઈ પ્રતુ નામની નંદાની, પણ

‘ અમે દીરા ને તમે લલ બેડ એક દોરે પરીવેના

‘ અમે ચપો ને તમે ઝળ બેડ એક કપારે રાપેવા

‘ અમે પાળી ને તમે પાળ બેડ એક બારે ઝીનના

એ પ્રેમી યુગનની નણુ ઉપમાઓ હતી, અને ઉગમા ઉડી ગમના વ્યવસ્થા કરનારો બગનનો દાળ હતો જેમન-તો નતો દેશ કચ્છ મણા માગથી બોનાવી રહેલ છે એ બે પ્રેમનક્તોની નિહાડ કથાએ પ્રાન્તુ ભાડ પાથરું છે સસીઆ મરીએ મગી જીને રાજપુરીથી છુગા । જેમનની જેડે વળામણ દીરા એ રહિયુના પીગ-નીતિના ઉપાસક સમાજને ગમરાવી નાખનારો મમરંજુનો પ્રમગ અનેક વાર અતન્મા પોળાને જ લો છે

હુ તો જેમન-તોગનની વાતને તેમ જ વાણીને પોતાના પ્રાણ સાથે ઘોળનાર સોગી લોક સમુદયની ભાવના વિચારી રજો છુ એની આખોમા રહિયુ એક-પુનસ આવવાને બ પે, આ પ્રથા પ્રથે રહિયુ. સમાધાન રહિયુ અમૃતાગન મુ અગ્યુ છે । અગ મા જેમ-તોળવ મેતા, તેમા એક વિચ છેક મા વડના રહુમ ગામેથી ભક્ત ગમદે પીરના સમૈરામા પધારવાના તેજ આવે છે પણ એ ‘વાચક’-એ નોતરા આચા દ્રષ્ટા એકમા તોળાવેને સાર વગરનેડે ખીજથી જવાય નહિ.

જેસણ તોળણને શુદ્ધ પડવાનું આવે છે: જેસણ, જંગલના મૃગલા મોરલા
હણનારો, કુંવારી જનો લાંટનારો, આત વીરું (એટલે ૧૪૦) મોડ-
બધા વરસાગની હન્યા કરનારો, અરે જોટલા માયાના વાળ એટલા
શુદ્ધ કરી ચુકેલા જેસણ એ તોળણની થોડા મલિનાની શુદ્ધાઈને
ટાણે શી આર્તવાણી ઉચ્ચારી રહ્યો હતો : સાંભળો સામનમાઈ,
સુધા પમી, પીત્તું બજન સમગાતું જેસણ-તોળણનું: જેમણ
ગાય છે :

“ગોષ રાષ કંને સાંભળાતું રે જાડેજો કહે છે,

“હંમં દુઃખ કંને સંભળાતું રે જેમણજી કહે છે,

“દિયો રૂવે રે ખારો બીતર જયે.

“અમે હતાં તોળણ રાણી, હો જળ બેડલાં રે,

“તમે રે તારીને લાગ્યાં તીર રે જાડેજો કહે છે,

“દિયો રૂવે રે ખારો બીતર જયે।-રોષ

અમે હતાં તોળણ રાણી, ખારી વેશ્યે છુમલાં;

“તમ આબે મિયરી હોય રે જાડેજો કહે છે-રોષ

“કાપડ લાવો તોળણ ગણી, ધોઈ કરી લાવું;

“ધોઈ લાવું જમનાને વીર રે જાડેજો કહે છે-રોષ

“મેલાં કાપડ તોળણ રાણી, સાજુએ સુધારું,

“નિદા થઈ ઉજળા હોય રે જાડેજો કહે છે-રોષ

“તમે ચાગ્યાં તોળણ રાણી, વડે મુઠે વાપડે;

“તમ વિના દનડા ન જાય રે જાડેજો કહે છે-રોષ

“દોષલી વેળાની તોળણ ગણી, માયત્રી સમજાવો;

“સમજાવે મુખતિ હોય રે જાડેજો કહે છે-રોષ.

એમ એ આખું બાગ્ય બીજુ પદ મે ગાયુ દમ વાં પૂવેની
એક બાગી ગને મામરેલુ તેની ખડિત કડીઓ જ માભરી સડી.
પછી તો જેતમ-તોળવના આગના પાઠના ધણા પ્રગગો યાદ આગા-

“સામનમાધ,” મે કહ્યું, “તોળવ તો જેમવને દિનાસો દધને
જાય છે. પણ રામજેવ પીરને મમિયે એને વડુ દિવસો બાગે છે.
આહી અજારમા જેમન જીવની સમાધ વિથે છે દટાય છે. પછી
તોળવ પાછા આનીને, હાથમા તણુરો ને કરતાન ધરી, પગે
ધૂધગ બાધી જેમનને મમાધમાથી જગાડવાનુ ક્રુ બેઠક પદ એ
સમાધની સન્મુખ નાચના નાચના ગાય છે !

“ જડેજા દો વચન સમારી વેના જાગને !

“ જડેજા હો તાલ તણુરો સતીના હાથમા રે છ !

આમ વેધુ યાદ કડી છુ. આખો પ્રસંગ મારી દ પનાએમમા
સર્ગાંધ નો છે, ત્યા તો જડેજાની ખાડીને મુખદારે, ખડક-
વાળી કિનારી ઉપ-થી ઉત-તા જુવાળના જળ એક હડા બન્મદમા
પછડાતા હતા, ઉપવાડે બનનાની તખવી-જમાત એ પડિનએ
ધ્યાન ધરીને ખેડી હતી, દનિયાનુ ‘વીગાયુ’ પખી, એ ચડતી ને
ઉતરતી નીત્યની ઉપર ને ઉપ જ અદર ઉડતુ હતુ, અને જેસન-
તોળવતી શેષ મમાધ-એમની જગાએ જવા સાર સાગર જણે કે
એનો એખારો ઝકગીને બોનાવનો હતો કે—

હૈડા ! હાલો અજાર મુજ બેલીડા !

“એ હૈડા હા નો અજાર મુજ બેલીડા !”

જગા કરીએ જેર વ પીરની હો છ !

—અને વિગરના મુદગ ઉપર મોજની ચાપી પડી રહી હતી.

વસ્ત્રની રાત !

રાતના આઠ વાગે ત્યારે હું ને ઘૂંચો પગી નામ્તો લઈને ગામમાંથી કિનારે આવ્યા ત્યારે શુક્રાન પર ખેડેલો સામતબાઈ એકથો રાટલો ચાવતો હતો.

“અરે અરે સામતબાઈ!” મે કહ્યું, “હું નામ્તો લાવુ છું એમ કહીને ગયો’તો ને?”

“તમ તમારે નામ્તો જમો બાઈ, મારે રાટલો ધણો છે.”

“એમ હોય કાઈ?” મે તથુ જથુ વચ્ચે નાસ્તો પાથરવા માડ્યો,

“ના બાઈ, તમે તોખા જમો—અમને એમાંથી થોડુંક આપી દો. તમે હવે વચ્ચે કે’વાઓ.”

મે છલ કરીને થણુ બેળા જ નાસ્તો જમી મારું સ્વખાવગત શુદ્ધપણુ સાબીત કર્યું. અથવા માગ મનને એમ મનાવી લીધું કે હું શુદ્ધ જ છું. જમાનો હવે શુદ્ધોના શાસનનો આવ્યો ખરો ને, એટલે મારા જેવા અનેક સમયવર્તીઓ પોતાને ‘અમણી’માં, ‘મગૂ-ર’માં, ને શુદ્ધતા અપાવવાની કાશીસ કરશે. જમાનો જે નાગરોનો

હોય તો જેમ પ્રજોરાને 'ના હો' પુઝ્યા 'પ્રજોરા નાગર ડીએ' એવો જવાબ મળે, ને વાણીમાં થયું ધીરે ધીરે રાષ્ટ્ર રીતે 'અવરણ માં ઘૂમવા પ્રયત્ન કરે, છુદાણા બીજી રીતે ન દેવતાથી જેમ છેવટે લગ્ન-કુંડની ઓનાદ બની જઈ શત્રિયોમાં ઘૂસે-એટલે ઉચ્ચ જાતિઓના આધિપત્યના યુગમાં તમામ જોગે 'હમયમ્'ની પૂઝડી પકડવા યત્ન કરે, તેમ અત્યારે હવે હનગ વા વાય છે। એવો પૂગવો ટ પોતે.

'બાઈ,' સામત જો'યો, "આજ પહેરે જનાના ધણા જણા આવવાના છે, માટે તમે બાઈ મોખવાયુ પામે માગી બેળા આવી જાવ આપણને મેયને રીક પડશે"

મે સામતમાઈની ગોઠા મિજાનુ પાથરું પુણ્યુ 'આપણે પાઠા ક્યારે ઉપડશું?"

ચદગમાં આયમને આજ ઉતર્ગિને વીત્યના પાણી ચડશે ને બાઈ, તમે મહવો હમન્થુ વીત્ય ને વાવડો બેયનો લાગ જાશે"

એમ પ્રતી મામતે બાઈઆમથી એક પુરાનન દાદ-નટ કાઢીને ઠંડીમાં મપને કાપને ધારણ કરો

'સામતમાઈ, મોગી મુસાફરીઓમાં મર્ગ ને દિશા કેમ સુઝે?"

'દરિયામાં પ્રકાશ તો ચોડા છે, બાઈ? પણ દિશાને કરતાં વધારે અમારી આંખુ વડુ જાગે જ્યાં મદો છે ત્યાં જાડો છે, એ મધુ અમે અમારી આંખુને મદાતરેથી પાણીની તેડે માખી ગઈએ ને મોગ દિશામાં દરય સુઝે અમને આમના 'લાખત' ઉપ થી

“ક્યાં ક્યાં નખતર તમારાં ? જતાવેા જોઈ ?”

ડોહતા નાપડામાંથી નોખનોખી દિશામાં આંગળી ચીંધતો ખત્રાસી એના રોજ રાત્રિના આકાશી સાથીઓની ઓળખાણુ આપવા લાગ્યો :

“જુવો ભાઈ, આ ધર (ક્રૂવ) : એની સામે આ ચોક્કા : આ હુમડુય ને આ આયમડુય : આ ધર અને હુમડુયની વચ્ચે કળાય એ સૂત્રી લાલ : ધર ને આયમડુયની વચ્ચે ચળકે એ મકરાણી લાલ : આ અકરાણીલાલની સામે રિયો એ બખાઈલાલ ; આ હુંગરને પડખે ટમકે દિંદવાણીલાલ. હવે આમાં બખાઈલાલની દૃષ્ટે આળ્યો અપાર મોટો દરિયો. એ દૃષ્ટે ન દેકારીએ.”

મને લાગ્યું કે બખાઈલાલ એટલે આફ્રિકા અને દિંદ બન્ને વચ્ચેની સીધી દક્ષિણ દિશા હશે. નહીં નકશાતું યાન !

“હવે ભાઈ,” સામને સમજાવ્યું : ગમે તેવી મેઘલી રાત હોય, મે હોય, પણ આ ચાર દૃશ્યમાંથી એક જ દૃશ્ય ઉપાડી હોય ને એક જ લાખતર દેખાતું હોય, તો અમે તમામ કેડા નહીં કરી શકીએ.”

“દિશા બિલકુલ ન કળાય તો ?”

“તો વાણુ હોદારીને બેડા રહીએ, જ્યાં હોઈએ ત્યાં. સવાઈ પીર ! સવાઈ પીર ! પીર કનારે પોગાડે તથાં ખરૂં. નીકર અમારાં મોત તો રતનાગરને બેળે જ લખ્યાં છે ને ?”

આ ‘લાલ’ પ્રત્યયવાળાં નામોથી શોભતાં નક્ષત્રોની પિછાન તો મને નડોવી, પણ ખત્રાસીઓએ પોનાના તારલ દોસ્તોને

‘લાલ’ જેવું લાડવાવાળું વિગેળણ આપણમાં નો પોતાની ગમિકતા ન બનાવી છે. અથવા પછી ‘મનુષ્યવાણ’ મોહનવાણ વગેરેની માફક વડાગુરવીઓએ તારાએને ય વાણિયા આદિણુ જેવા ઉંચ વર્યોમાં મૂક્યા હશે ! ખેર.

“હે મામનભાઈ,” ‘હડડી વારી આઈ’ની વાત મારા મનમાં તાજી દોવાયી મારો પ્રશ્ન હડયો : “સ્ત્રિયા ખેડો છો તે કદી અગીતર બગીતર દીવામાં આન્યુ છે ખરૂં ?”

“તમે નહિ બાઈ ?” સામન શુન્યમાં કશુંક માળનો હોય તેમ શરીર ગંદાડી ગયો. એની પીળી આખો પાથરા દમિયામાં તાકી રહી, એનો અવાજ ઉડો ઉતર્યો. કોઈનો ઓળાપો પડી રયો હોય તેવે ધાસ્તીને ત્વરે એણે સુમન સાથે લપાતે લપાતે પાન કડી —

“તે દિ’ હુ માગ મામાના વાંણુમાં ચડ્યો. મારી જીવનની હતી. એક વાગ કામકોટની ખેડેલી અમે આપ્યા આપીએ. નાકરા-આદની ઓલી ટાંગે દરિયો હતો. અવસાત પછીની વેળા હશે. અધારૂં હતું. મામો કહે કે “છોકરાઓ, તમાગ ચારમાથી બે જાગો ને મે થોડાક ઓલા લઈ લિયો. વારાફતી જાગો.” એ ગીતે હુ પેલા વારામાં ઉઘી ગયો. ધસધસાટ ઉંધુ છુ ત્યાં મોખવાણે ખેડત માગ મામાએ જૂમ પાડી : એલા છોકગવ, જાગો જટ જાગો, ને કાન્ડી કરો, વાસે આગમુટ વડ આવે છે હમણા આપણી ઉપર આવી પડ્યો, જટ કાકડી કરો.

“સામણાને હું તો આખો ઓળનો દોડ્યો. અધારે અધારે લૂગડાની કાકડી પડેલી તે ધાસ્યેના કામા બોળાને મે તો દીવા-

સગા ફરીને કાકડી ચેતાવી. હજી ચેતાવું ન ચેતાવું ત્યાં તો બા પાં એક જળરી આગપુટ "અમારા વાણને પડખે થઈને નીકળી માવીપા ઝડ ઝડ દીવા થગે છે, અને માણુમ માણુમ, ઓહો ડાહ નાણુસ હુકમે માણસોની વાવુચીત મલખાય. ધમધમાટ કત્તી આગપુટ વાણની પડખે થઈને ચાલી ગઈ, અને જોઈ નિયા, પણ ત્યાં તો કેવી આગપુટ ને શી વાત! કશુંય મગે નહિ. ડાહ દીકામા ન આબુ. એરી મોગી આગપુટ એક ઘડીમા ક્યાઈક ગેમ થઈ ગઈ.

‘અમે પાંચે જાણુ તો વા’ણુમા સનનૂન થઈ રિયા. તેજતાઈ મયા કોઈ એથે કે ચાને પાંચેના ક્યેજ ઉપર કાઈક ધરનાઈ મયુ જાણે

‘પગી મારા હયામા શ્યામ આનૌ. મે ઉઠીને સાડુને કહ્યું કે ‘ભાન, આ ખીજી કશું નોવું કોઈ આગપુટ નોતી નમી આ ‘વીજળી’નું ચળીતર હતું. આહી જ ‘વીજળી’ છુડીતી હમણા આપણને ભરખી જતા પણ ચનાઈ પીરે આપણને ઉગાર્યા.’ આડું ચળીતર અમે તે દિ રાતે દેખેલું બાઈ! ‘વીજળી’નું જ ધ ચળીતર પછી અમે વાણની મેરીને માથે તે વેળાએ લોમાનનો ધૂપ કરી, ને રતનાગર સાગર પાસે પાવડી ઉતારીને સલામ કરી”

* * *

ખાડીમા કેમ વદાણો વેચારી (લગર) નાખીને પ.ચા હતા ચદ્રમાના અધોજી ગીનવું આકાશ શાંતિમય હતું ઓટના પાણીને લઈને પાઠો ચાલ્યો જતો દરિયો અને ધોળા માડરનું ટોણું હાથને વગડે જતા ગોવાળ જેવો, પોતાની નિશ્ઠ મરજૂ લલમગનો હતો, તે વખતે એક વહાણ ઉપર કશીક તમ્બારના બોલ માનણીને સામ-

તના કાન ચમક્યા. એણે લોથારી હપાડી લઈને પોતાનો દ્વેષ માણસે બર્ષો મળવો એ વડાણની નજીક લીધો. વડાણમાંથી અવાજ આવ્યો; “કાં સામત?”

“કાણુ રખડ મામો કે?”

“હા બાઈ! હાલ્ય રેલસો ખાવા,”

“ખીએ ખાકું. તમે ખાવ. પણ રીડ્યું સીની પડતીંતી મામા?”

“સાસુ કે’ને સામત.” રખડ મામાએ જોણા વાણી કાઢી; “મારી વડ જેટમાંથી આંહી કમેકાને આવી હોય, ને પાછી જવા તારે તારે મળવે ચડે, ને તું છની પાસે ગેરવાળખી માગણી કરે તો કીમ?”

“અરે રામ રામ! મારો પીરનો મળવો : ક્યાં એવી નાકાપડી હોય? કુણુ કમ બોલનારો હતો?”

“આપણો બેટવાળો કરણો. મારી બાપડીને હજો આવું વેણુ ક્યું, ક બાપડી આંહી આવેલી તથે પેસા આપીને કને મળવે ચડવા મળતી.”

“હજો બાઈ, નાકાપડને શું કે’તું! વાન’પડી મેલ્ય, ને હાલ્ય મામા, આવતું છે બેટ?”

“હા, માલ હજી જરાણો નથી એટલે આજનો રાત છોકરાંને મળી જવા આવતું છે.”

મળવો રખડ મામાને લઈને હપડવો. “હાલ્યો આવજો પેરો!”

રખડમામાએ ખાડીમાં ચીસ નાખી. “કચ્છા, હાલજે ઘેરે.જો ખીજે કીયે મતો નહિ.” હું ઘેરે જ નાક છુ. ત્યાં મળશું આપણે.”

મેં ક્યું : “રખડમામા, એ ખારવાએ તમારી વડુને આમ ક્યું એ તો બહુ ગેરવાનખી! તમે હવે એને શુ કરશો !”

“શુ કરીએ ભાઈ ?” રખડે ખામોશ સ્વભાવ પ્રમટ કર્યો : “અમારે રોજ દરિયા ખેડવા : બાપડી એકલી ઘેરે : એને પાસેર મરશું જોતુ હોય તોય આંહી લેવા આવે : એમાં કોઈક નાલાયક આવું બોયે તો એને કપડો દબાએ, ખીજું શુ કરીએ ભાઈ ? કચ્છા માંડવા ક્યાં ખેસીએ ?”

કોડો ટાડો કરીને રખડ ધસધમાટ સહ જાયો. ખીજ દસ જથ્થાએ પણ નીંદર ખેચી. હું અર્ધનિદ્રિત. એકત્રો સામત મુકાન સાચવતો, શઢને વાવડાની દિશા પ્રમાણે વારે વારે ફેરવી ફેરવી બાધતો, સીધી તીર સરીખી નજરે સન્મુખનો કોડો માપતો જાગે છે. એણે બાંજળી સટ બે ત્રણ વાર ચડાવી છે. ત્રણ વાર તો સહુ મુસાફરોને ચલા કરીને પાછ છે, સડુને ઉધાડીને પોતે એકમે બાગે છે : .....તસ્લા જાગર્તિ સયમો ! પેટના રોટલા સાર એણે ત્રણ રાતથી એણ નથી ખાધું. “ભાઈ, આજ ત્રીજે ઉજાગરો છે મારે.”

“આંડીથી સીધા આપણે પીરે મળવો હડાનું, ત્યાં આ સડુને ઉતારીને પછે ‘પોટા’ માયે હાડી મેવશું હો ભાઈ ! વીજ્ય છે તા જ પોટે પોગાડી દેશ તમને.”

“ફિકર નહિ સામનભાઈ !”

ચાંચ અને શિયાળ બેટ વચ્ચે, જળની હેઠે ધુપાઈ રહેલી દાંતી છે. વચ્ચે એક જ ઠેકાણે ચઢને 'સવાઈ પીર'ની અણી ઉપર જવાય છે. જરાક ચૂક પડે તો મળવો કે વઢાણ એ દાંતીનો બક્ષ બને.

મારી કાંડાધડિયાળના સળગતા આંકાએ અધારામાં જ્યારે બે બન્ધાનો અમલ જતાબધો, ત્યારે સામત સહુને 'પીર'ને કિનારે ઉતારી નાખી, મને અને ધૂધાને લઈ પાછો વીકટરની ખાડી તરફ મળવો વાળી રસ્તો હતો. હવે તો વીકટર જઈને જાગતું છે, એ વિચારે હું ભરનીંદરમાં પડ્યો. :

હે....અહલા !

સ્વપનું ચાલે છે: બપોલ લાલ અને અરખાણી લાલ વચ્ચે દીંચકો ખાંધીને ભણે કોઈક અને ફગોળી નહેલ છે.

: ભગ્યો, મહવો ડાલે છે. પાણીના હડ્ડાટ થાય છે. હમણાં ભણે દરિયો ડાળી બાજુથી મહવા પર ચડી બેસશે. હમણાં ભણે જમણી બાજુથી જળ જરાઈ જશે. કુવામા બોખ જેવી દશા એ નાનકડા મહવાની બની રહી હતી.

ધડ : ધડ : ધડ : મહવાને તળીએ ભણે કોઈક હથોડા પછાડી રહ્યું છે.

ધડીયાળના સ્વયંપ્રકાશિત લીલા ડાંઠા સામા ત્રણના આકડા પર હતા. વિધાતાના જ લખ્યા એ જણે આકડા હતા.

અધાર ધોર : તારાઓ સ્ક્રામન : તરંગોના પછાડા તળી-એથી કોઈ કુહાડના પછાડાટો : દૂર દૂર પોતાની કેશ્યકચૂર આખને મીંચતો ને ધીરે-ધીરે બોલતો, ચાચના ખડક પરનો નવો કદેલિયો.

મારી આંખો સામતને શોધતી હતી. સામતભાઈ, એક્ટો, મુંગો મુંગો, ધડી વાંસડો લઈને તળાવના પાટરો સાથે જોર કરે છે, ધડીક શદનાં દોરડાં ફેરવી ફેરવી મજવાને ઉગારવા મથે છે.

“સામતભાઈ, સામતભાઈ!” મેં પોકાર્યું: “આ શું થાપ છે? આપણે ક્યાં છીએ?”

સામતભાઈને ખુલાસો કરવાની વેળા નથી, દરિયો હડડે છે. વર જોવાં વિકરાળ મોજાં એક તરફથી મજવાને ચપાટો દઈ, બીજી બાજુએથી અંદર ચડવા આવે છે.

ધૂધો પગી ઉઠ્યો: “એલા સામત, ક્યાં બેખડાવ્યું?”

ઉગાર સાફ મથી રહેલ સામતે દીન શબ્દે ઉત્તર વાળ્યો: “દાંતીમાં ભરાણો છે મજવો.”

બીજો વાંસડો લઈ ધૂધો કુધો. મથતાં મથતાં પૂછે છે: “કેમ કરતાં? એણે ગ્યોતો તું?”

“અરે એણે શું જાણે? પીરેથી મજવો પાછો વાળ્યો, પણ સામી વીજ્ય દાંતીની માળીમાંથી નીકળવા જ દેતી નથી. બે વાર તો ઠેક બેસણે જતો મજવાને નાખી દીધો. દેરિયાં કરી કરીને (શદ ફેરવી ફેરવીને) આંહી પાછો લાવું છું, પણ મારીને પાછો કાઢે છે. આ વેળ કાઢાને માથે ચડી ગયા છીએ.”

સહ જીવ ! વિદ્વાનને આ મોતના મુખમાં સહ જવાતું દહેનાર
ખવાસી એ કાળી ગતનો કોઈ મૃત્યુજ્ય દેખાયો.

“ના, ના, ઘૂઘાભાઈ !” વિદ્વાને વ્યાકૂળતા કુપાવવા માડીઃ
“હું તમને કશી મદદ કરી શકું તેમ છું ?”

“ના રે ના સા’બ ! તમે ક્ષી મદદ કરો !”

એમ કહેતા એ બેઠે ખવામીઓ પ્રકૃતિના આ કાવત્રાની સામે
હતરી પડ્યા. નીચે પગ ચીરી નાખે તેના ધારદાર પત્થરોની ઢાલી
હતી. મઝવાને પછાડીને મોઝા હમથાં જ ચડી બેસશે એવો આખરી
મામનો હતો. મઝવાની અદ્દ એક જીવતા જીવતું, અમલદારોના
ઝોળખીતાતુ, ધડીકમાં મમરાઈ જાય અને ફડકે ફાગી પડે તેની
વાણીયા યાત્રિના તનનુ જોખમ હતું.

‘હે.....અશ્લા ! હે.....અ’યા ! હે.....અશ્લા !’

આસે આસે એ કરશુ રાગના અવાજ દેતા, બેઠે નાવિદે
જહેમન કરતા હતા. સામે મોઝા ધુગટતા હતા. નીચે ઢાલી ઢાલ
બરાવતી હતી. આધે આધે સિયાળ અને આયની ધરતી કોઈ
વિરાટ શમે જીવી સતી હતી. જૂતના બડકા કાળો કદેસિયો
આયને પાછલે છેડે દાકતો હતો. કાળી ગત હતી કાળા નીર
હતા. બેસયો ખડક જાણે વાટ જોતો હતો કે ક્યારે મઝવાના
કટકા ચાપ !

એ બધી કાળાયા વચ્ચે, એ સુનકાર ગત્રિના ખા...હં !
ખા...હં ! બોલતા લેહની ચૂડેયો વચ્ચે, જીવનમજ્જુનો જગ
ખેડતા બે ધીર મદોની એ વાણી કેવી મબળાવી હતી :

‘હે.....અથ્થા ! હે.....અથ્થા ! હે.....અથ્થા !’

એમાં વીણી ચીસો નડોતી. ખુલ્લું પોકાર નડોતો. જેને સંભળાવતું છે તે જાણે કે પોતાની નજીક, પોતાની બાજુએ જ આવી ઉભો હોય, એવો દળવો, મીડો, ને આખરી વેળાનો છતાં કાકડૂકો વગરનો, સાચા પુરુષાર્થનો એ અવાજ હતો. એ રામણી મૃત્યુ મુધી સાંભરે તેવી હતી. એ પ્રાર્થના પવિત્ર હતી, કેમકે પુરુષાર્થના કદની એ પ્રાર્થના હતી.

કાદા ઉપરથી મળવો બરદરિયે કાઢીને પાછો સામતભાઈ બહાર નીકળવા આવ્યો ત્યાં ને ત્યાં : મોતના મ્હેમાં.

“હેં ભાઈ !” મેં અંદરની આકૃષ્ટતાને સ્થાપણની વાણીમાં વીંટળાવે કહ્યું : “વીન્ય ઉતરી જાય ત્યાં લગી લોચારી નાખીને મળવો દોદારી આંહીજ પડ્યાં સ્ત્રીએ તો સ્ત્રી દરકત છે ! મારે કાંઈ પોટ પોમવાની ઉતાવળ નથી.” (ભાવા મેં પછી લીધી હતી !)

“અરે ના રે ભાઈ !” સામતે નોક બતાવ્યો : “એમ કાંઈ બ્હીને આંહી પડ્યા રેવાશે ?”

એ ચોથી વાર મામને ઠાંતીમાંથી મળવાને પાર કરી દીધો.

x   x   x

“કાં સામતભાઈ,” ફરીવાર ઉલ્લાસથી અગ્નિને મે પડકાર્યો એને : “વળી કેમ મળવાનું તળાણું બરકાત છે ?”

“ના ભાઈ, હવે તો પાધરો હાથ્યો જાય છે.” મુકાન પર ચુચળુ વળીને બેઠેલ બહાસીએ એવામાંથી બચાવ વાળ્યો.

મઝવે! આ વેળા 'કાદા' ઉપર નહિ, એટલે કે ખડક ઉપર નહિ, પણ 'ડાંડા' ઉપર (રિતાળ જમીન ઉપર) બેઠકાતો હતો.

“સામન, તું યાંત્ર છે, મુણે સોખવાણુ દે. તું સમ્મ ના.”
 શૂધા પગીએ સુકન લીધું.

ખાડીનાં પાછાં વળનાં પાણી પ્રભાતે બડખડિયાં બોલાવીને
 મને પૂગતાં હતા : ઠા મીસ્તર! બાપડા આવા જૂખઆ કંઠાળ
 દરિયામાં ૫ એક રાતનો અનુભવ મદાન ગ્રોષ પરાક્રમનો પ્રસન્ન
 લાગી ગયો? આવી કઠાવ વાત કરી કરીને ધરતીનાં લોકોની
 વચ્ચે વીરમા ખપશે કે ?

માથું નમાવીને મેં ઉતાર દીધો : હે માગર ! અભિમાનને
 વિત્ત નહિ જનાલું : પણ આ એક રાત્રિના એક પ્રહર પરથી
 ત્રિરાશી બાધીને નાવિકોના ધીર જીવનમશામની વેદના સમજાવીશ.

દસ્તકબજ્યાત એ લેખકનો એક મદાન ગુણ છે. અપ્પન
 સીંકેર પોતાની આત્મકથામાં લખે છે કે જ્યારે અમક ઓઝોએ
 મને 'Oh, he is an author !' એ શબ્દોમાં કોઈ બલ્ય
 પ્રાણી તરીકે પ્રશંસ્યો, તે બિચારીએને ખબર નહોતી કે “લેખક
 એટલે તો મદાની કબજ્યાતથી પીગાવુ પ્રાણી ! સીંકેર જે અત્યારે
 આ મજવામાં હોત તો પોતાના એ દુર્ભાગ્યને કેવું સૌભાગ્ય સમજત !
 એ ગુણની માત્રી મહત્તા તે પ્રભાતે મપાઈ ગઈ. દસ વર્ષની લેખન-
 સાધના પગી પણ એ પરમ મિદિયી વસિત રહી ગયેલા આ
 અધૂરા અયકારે મજવાની અંદર સર્વત્ર નિરીક્ષણ કરી કારવીને
 લાચાર મ્હોઝે પૂછ્યું “શૂધાભાઈ, ગડે ફરવાનું શું સાધન
 છે આંહી ?”

ધૂધો પગી મુંઝાયો. ડોઝો થયો. “જીવો સા’બા !” એમ કહેતો મજવાની પછવાડે ઉતર્યો. સુકાનનો ડોઝો જે હાથે ઝાલ્યો, સુકાનનો પાણીમાં રહેતો જે પખાનો બાગ, તેની ઉપર વાંદરાંની પેડે પગનાં આંગળાં બગવીને ‘દસ્ત-આસન’ વાળ્યું : પછી બોલ્યો “અમે તો ભાઈ, આ રીતે કળશીએ બેસીએ. બીજો ઉપાય નુ મળે.”

હીક છે. વાદરાં પણ આપણા વડવા જ હતા ને? જળસમાધિ ન લેવાઈ જમ તો તો અડચણ નથી. એમ વિચારીને હું પણ મજવાની પાછળ ઉતરવા લાગ્યો.

“ભાઈ, બેસી શકશો ?”

“કંઈ નહિ. તરતાં આવડે છે.” કહેતો જે પગે ને બે હાથે સુકાનના ગંડાને મર્કટ-લેવીએ ચોટી પડી, ચાલતે મળે હાજત પનાની.

મનમાં થયું: પૂર્વજોનો આટલો ય સરકાર હજી આપણામાં પડ્યો છે ને શું?

પોર્ટ વીકટરના વિશાળ ખાળામાંથી ખળખળીને દરિયા-જળ પાછાં વળતાં હતાં. કુંજડાં પખીની પકિતઓ ને પકિતઓ, નીલ આકાશમાંથી વિખરાયલ કોઈ કાળચૂંતરાં મોતીની મોતાવળ જેડી, મેગમથુ ઉપર ઉડી આવતી હતી. કાઠી-આણીના કંઠ શા એના લબાચમાન આનંદ-સૂરો મને એક કાઠી લગ્નગીતની, ૭ વર્ષો પર માળજેલી પકિતઓ સભારી દેતા હતા:

“સાથી ડોકે કુંજડ રાણી !

“અને તાગ મધરિએ મનડાં મોઢાં રે
કુંજડ રાણી !

“કાળી પાએ કૈયવ રાણી !

“અને તાગ આપલિયે મનડાં મોઢાં રે
કૈયવ રાણી !

“રાતે ચૂડે સોમયાહ રાણી !

“અને તાગ જેતપર ગામ મનડાં મોઢાં રે
હો વહુ નાણી !”

‘પીપા સીતા રેન અપારા !’

મોટે દરિયેથી ખાડીમાં ચાલ્યાં આવતાં યોડાએક વડાણ આમ તમ્મસ્તિનાં કુંડળી અંદર ક્યાં વળી ગયાં ?

“બાપ, ખાડીનો એ નાનકડો ફોટો દેઠ બેરાઈ બંદરે, જૂના રાજપૂત બંદરે અને પીપાવાવ બંદરે આ વડાણોને લઈ જાય છે. જુવો, નજર કરો, એ કળાય બેરાઈના મીઠાના અગર. જુનાગઢ તાબાનું જૂનવાણી, મીઠાનું મથક છે બેરાઈ. ત્યાંથી વાણ મીઠું ઉપાડે.”

બેરાઈ: કાનને અને કંઠને જૂની પિઠાનવાળો રાંધે બેરાઈ:

‘ડગલાં દિ ને રત

(મારે) ભરવાં પડે બેરાઈનાં !’

એ દુહાનાં પાછલાં બે ચરણ જી ૫૨ રમવા લાગ્યાં. આગલાં બેની પાદ સરી ગઈ હતી, તે પણ ધીરે ધીરે પાછી આવી:

મેલ્યું વાંગર મેલ્યું માલિયું

મેલો મ’વાળી બજાર;

(હવે) ડગલાં દી’ ને રત

(મારે) ભરવાં પડે બેરાઈનાં !

એ તો 'રાણા-કુંવર'ની ગીતકથા માયબો દુહો : રબારી જુવાન ગણાનો જ એ હદમાગ. બન્ન હલ્યનો એ પ્રેમી વાંગર અને માલીયા ગામની પોતાની જન્મભોમને તણ ગીરમા હુવામના ધડા નામે હુમરા ઉપર રહેતો, ને છેક ત્યાંથી હટાણુ કરવા એને બેરાઈના આટા ચતા. પગે પટણી ગએવ કુવરને કદાચ બેરાઈની બળરે છેટે રહીને પણ નજરે બેઠ રાકાય એ આશાએ !—એ કથાના સ્થાનો વારવાર મારા માર્ગમાં ભટક્યા કરે છે. જાણે કાંઈ પૂર્વ જન્મની કહરાઓમાં પડી ગયેલો સાદ એ દુહાઓમાંથી બહુ-કાર ચુલ્લે છે : 'ડગલા દી' ને રાત, (મારે) ભરવા પડે બેરાઈના !' હતાશા, ધાક, અને ચિરચિરહની શાંતિ ખોલે છે એ એક પકિતમા.

અને 'પીપાવાવ' રાખ્ખનો અવાજ પણ કયા ઓછો પરિચિત છે ? પ્રેમીજનોની દુનિયામા ભટકતા પ્રેતને ભક્તોની સહિતું કમાડ ખુલ્લું થાય છે. કળીરહના એ મમકાલિન સંત પીપાણએ આજથી માર સૈકા પૂર્વેની એક સધ્યાએ હારિકા તરફથી આવીને આ ડિનારાની બાવળ-ઝાડીમા પોતાનું વહાણુ નાગર્યું હશે, અને એની ક્ષુધા ઓસવવા સાર એક કાનકુવારી ગાવડીએ આચળમાંથી દૂધના મેદ વરસાવ્યા હશે. આખો સોરઠ-તીર દીઠા પછી એ દુખિત ગજનનુ અતર આહી જ ઈયું હશે.

મે એને રાજન કવ્યા. હા, પીપાણ હતા ઉત્તર હિંદ તરફના કાંઈ ગઢગાગરૈન નામે રજવાડાના દેશપતિ. "પીપા પુત્રે કાટકેરાણી" એ ગીવપકિત હચુચ બોલાય છે. કચ્છના ટેરાકોટ વાળી કાંઈ દેવીના એ હુગેડ ઉપાસક હતા. પણ એક દિવસ,

અવા કળગીને ખીચડા

ને સવા માણાની સેવ,

પીચે મારી પાટુએ,

તને દ બ લાચુ દાઇ દેવ્ય !

એ પ્રચલિત ગોસ્વામી મુળબ દેરીને મોડુ નૈવેદ્ય શુભાસ્વાનાં
અવસર ઉપર પીપાળને બાન ચમુ > આ દેવીથી વ ચડિયાતો
દેવાધિદેવ ઇશ્વર જગત પર બેડો છે ! વાનકમા માડ્યા હતા
તે તમામ દેવી-દેવતા (પૂતળા) ઉપાડીને પીપાળે ભારી
બાધી આઠે ગણિઓને લઈ દ્વાગિમ આત્યા ત્યાથી મ્હે કે
મારે તો જગનનો જોગ ધરવો છે બાધઓ મ્હે > સાથે આવીએ,
પ્રત્યેની પાસે પીપાળે અફે ધોડુ વજુ વુસીની માના અને
ગોપીચંદનનો >> । ધરી દીધા બેગા અલ્પ હોય તો ગજશયુગાર
ઉતારીને આ બેખના પરિધાન પહેરી દો નહિ તો મુખેથી પાઠા
જઈ રાજસાયબી માણો મ્હને માથે માડ ધણી તરીમ્નુ બળતેર
નથી સાબળીને માત તો પાછી ફરી ગઈ ફક્ત આત્મા અણુ
માનેતા સીતાદેવી પીપાને સજે ચાલી નીસર્વાં.

પીપા સીતા રેન અપારા,

ખરી ભક્તિ ખાડાકી ધારા !

એમ સસારની અધાર માળ-રાત્રિને ખરે પહેરે પીપા-સીતાની
બેનડી અગ-ધાર જેવા ભક્તિપથ પર પગના ચાડની ચાલી નીમળા

મોરની રત્નાકરને તીરે, નીરે નીરે અનંતની જાલરી સાબળતા,
સાબળતા સાબળતા અસ્તુ ઉપર પેના દેવતાની ગાસડી ઉપાડી

હજે ગેડીનાર પચકના ડોષ ઉમેજ નામે ગામમા એક સધ્યાએ પોરો ખાના ચોખ્યા. ગઈ મેન બગત નામના બાલિકને ઘેર પરા-જુલા બન્યા. રાત્રિયે અતિથિઓ રોટલા ખાવા બેઠા તે વેળા ધગમા યજ્ઞમાનની ઘસ્વાળી દીકામા ન આવી. મહેમાનોએ હાં લીધી કે જમીએ તો ચારે જણા બેળા બેસીને. ધરનો ધણી જખવાણો પડી ગયો. ક્યા છે ધગમા નૈયા ! ‘સાગરે તો દીમ હતા, તે અત્યારે ક્યા ગયા ? ધ-ધણી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન દધ રાગ્યો. હૈયુ બગાઇ આવ્યુ. કંઈક ભેદ છે સમજીને સીતા નૈયાએ ધગમા આટો મારી શોધ કરી. ધ-ધણીઆણીને કોરીમા બેઠી ગએલી ભાળી અજે એ પશુ લુગડા વિના, નખશિખ નમ્ન ! બેઠી બેઠી ધરથરી ની છે.

“ભાઈ ! આનુ શુ કારણ ?”

“અતિથિદેવ !” ધરધણી આસુની ધારાઓ લૂછતો લૂછતો બોલ્યો. “આજ ધગમા કરુ ય અનાજ નહોતુ એક પણ ધરવખરી બાકી નહોતી રહી. મારા હાથની આખરની રબેવાળ આ બાયડીએ પોતાના અગ ઉપગનો માડનો ઉતારી આપ્યો. તે વેપારીને હાલડે મૂકીને હું લોટદાળ લાભ્યો, બાઈએ ન-વસ્ત્રી દશામા ઓરડો બીડીને રાંધણુ કર્યું. તમને ખાવા ખોનાબ્યા એટલે એ પોતાની એમ સામ-વવા કોરીમા ઉતરી આ અમારી મ્યની છે.”

પોતાની પહેડી વડે બાહ્યુ અગ દમનીને પછી પીપા-મીતાએ શુભ મમનત કરી. “શુ દરશુ દેવી ?”

“મહાગજ, કાને ગત્રિયે આહી નાયનો જરમે કડીએ. લોખે ભેષ ભેષને દ્રવ્ય દેશે.”

‘શી રીતનો જલસો ?’

“હું ગજની દીકરી છું પિયરમાં નૃત્ય ગીત ધીબી છું આપ
દેવનકે બગવમે હું નાચીશ બગવન શ્રવા મેસશું તો બગવનને
બાંધ્યા આપે એવું આ ગામ નથી લાગતું પણ નાયકાને માપે
નોંધાવર થયા વિના નહિ રહે”

સીતાના રૂપનાવસ્થાની સામે પીપાણ તાકી રહ્યા ‘અહહ !
આને મેં દુહાગણું કરીને ત્યજી હતી ! આના દેહમાંથી આટલી
બધી આકર્ષી નીતરી રહી છે, એ અને ખબર જ ન રહી ! આ
રૂપ ને આ ઝૂંડ શું બોલેને સાર નહોતા મળ્યાં ? મારી સીતા
શું આજ ગતે આ ગરીબ યજમાન-પત્નીને દેહ દ્વારા મારે
નર્મમાં બનશે !’

‘હિંદુસ્થાની નાચનારી આની છે ! રૂપરૂપનો ભજન પ્રેમ
રામ-તણી આની છે ભાઈ !’ સાજ સુનીમાં તો આ મમાચારે
ગામને ચનગનાવી મેલ્યું. ને રાતે એ લોખંડેદીને પોતાના પગના
કમળ, હાથના લહેકા તેમજ હીનોળા લઈ નેલ રૂપ અને સંગીતનું
વશીકરણ છાત્રીને સીતા માંહે એ છોળેછોળ કમાણી યજમાન-
પત્નીને ગી દીધી

પાખંડ નહિ પણ મહંતાઈ એટલે તો પૂણું ત્યાગમાં રંગાએલ છવનની સાથેસાથ અહોરાત ધૂળ છાણમાં આળોટતી કાયાનું ધેતુઓની રક્ષા કાળે શુદ્ધ આત્મસમર્પણ, પરસેવે ન્હવરાવતી ખેતરાઉ મજૂરી, ગરીબો શરણાગતોની ટહેલ—એ સુંદર (બેશક રૂઢીગત) પરંપરાનો કંઈક અવશેષ જો સોરઠમાં ક્યાંયે હજી ટક્યો હોય તો તે પીપાવાવની જગ્યામાં બળાય છે. ત્યાંના વાતાવરણમાં હજી પીપા—વાણીના પાછંદા હોં છે કે—

પીપા ! પાપ ન કીજીએ,
(તો) પુન્ય ક્રિયા સો વાર !

* * *

“બાઈ,” નવસારી વાળા વઢાણમાં અમે ઉભા હતા ત્યારે એક સાથીએ સાદ ક્યો : “આવો તો, કંઈક જતાવું.” એમ કહીને એણે એક ખાસ્વાનું બદન ઉચું કરી એના પેટનો ભાગ ખુલ્લો મૂક્યો. “આ જોયા ગાંધ ?”

ખલાસીના પેટ ઉપર પચીસેક ગમનાં ચિહ્નો હતા.

“આ લોકોને પેટમાં દુઃખાવો ઉપડે,” સાથીએ સમજ પાડી : “ત્યારે એનું એસડ આ રીતે કરે. તર્લ લોહું ધગાવીને ગમ ચાંપી દે. દરેકને માટે એ એક જ એસડ.”

ત્યાં તો વઢાણના પાંચ છ નાવિકો પોતાની મેજે જ પેટ ખુલ્લા કરીને ઉભા રહ્યા. દરેકને દસ—પદર ચગદાં ગમનાં હતાં.

“હવે તમે જુવો.” સાથીએ દેખાડ્યું : “આ લોકો આ કના-રેથી આપણા રાષ્ટ્રવાના પત્થરો ઉડાવી ઉડાવીને વઢાણમાં ભરશે.”

અંકેક ચિના દસ દસ મણુની હશે તો પણ ખભે ઉપાડીને આ સાંકડા પાટીઆ ઉપર ચઢીને દોડદોડ વહેશે. સામે બંદરે જઈને પાછા એ જ પ્રમાણે એ માવ દિનારે દિનારી દેશે. ત્યારે એને આ વડાણનો માલિક જે આપશે તે પેટપૂરતું થ નહિ હોય. વડાણવાળા વેપારી પોતાની પેટીની ગાદી ઉપર પડ્યો પડ્યો શાંતિથી આ લોડોતું રોતું ખચાવી જશે.”

મે કહ્યું: “દરેક ઢેકાણે અત્યારે તો મોઢું માછડું પોતાનાથી નાના માછલાને ખાઈ ખાઈને જ છૂંદે છે, એવો આપણો દેશકાળ છે.”

નાવિકોનાં લોકગીતો

આ થમતા કાળની જીખરી પ્રભામાં અમે એમને દીડી ॥
 જેમનાં ચારિત્ર્યની ગિલા નિહા કરમે પગમે સાંભળા
 હતી તેમને : કતપર ગામની એ ખારવધુ બાઈએને.

હયાં અને ઉમળાં મનાતાં વણિનિ મુખે સાંભળ્યું હતું : ખગ-
 રેલ ગામ ! બ્રહ્મ શિયળ ! વેસ્વાવાડો ! એ લોકોને અહત્યય ન મળે !

ધારણા રાખી હતી કે હશે ! કુલકગરના ઘેરદાર ધાધરા,
 આછકલી ઓઠણીઓ, પાતર રી ઓળેલી લલાટ-પાટીઓ, વશી-
 કરણનાં નખરાં, છાકટાઈ, મોજીલા જીવન, મદોન્માદી મુખખેલ-
 એવું એવું બધું હશે. નવરાશ હો, તેલ અરીસા હશે, ભોગની
 સારેખી બધી ચે હશે. છોકલીઓ નિર્હોષ શહેરને વધુસાડી રહી હશે.

પણ અમે સાએસાય શુ દીઠું ? મામ ખાલી દીઠું. છટા
 છવાયા હતા તેઓને પૂછ્યું : ક્યાં ગયાં લોકો ?

‘મરદો દરિયાની ખેંચે, ને બાઈઓ મ’વે મજુરી કરવા.’
 (મહુવા કતપરથી બે ગાઉ યાવ.)

‘ક્યારે પાટી આવે છે બાઈઓ ?’

‘દિ’ આયમ્ને.’

‘રોજ મતારે ચાર મૈલ જાય, ને રોજ રાતે ચાર મૈલ ચાલતાં આવે ?’

‘હાન્તો. નીકર ખાવ શું ? પથરા ?’

સંધ્યાની જૂખરી પ્રભામાં અમે એ હીણાવલીઓનાં ટાંગેટાળાં વળી આવનાં દીકાં. ખેડુનોની વડ્ડીકરીઓ પકેરે છે તેવાં ધીંગાં ધીંગાં, ગૂઢા રંગનાં થેપાડાં ને ઓઢણાં. ક્યાંય રંગોની બબક નહોતી.

નમણી, નિસ્તેજ, થાકેલી, રજો બરેલી, વાળે...વાજ વહી આવે છે. એને નખરાં, હાવભાવ અને કામજાણ છોડવાની વેળા ક્યાં છે ? શક્તિ ક્યાં છે ? જોપારીઓનાં કારખાનાંઓમાં પ્રોતાનાં બજારો નીચેલીને તો એ બાપડી ચાલી આવે છે. જૂખી હરો-ઘેરે જઈ રાંધશે ત્યારે ખાવા પામશે. પરોડ્યા ચાર બગતાં તો પાછી કધડીને જામશે.

દિસાશુન્ય દર્યાની, ગ્રામ્ય આપદાઓની, રોટલાના ઉપાટની, ધણી-ઓના ચિરવિન્નગની કપાળ-કથાઓ.

આખે માર્ગે એ ધણેધણે માનવ-ગાવડીઓ ધૂળના ડમર ચડાવતી ચાલી આવતી હતી

વેપારીઓની બેન ફાલતા પડે પડે દીંગા ઝેના. આઠ વગમતી કુમારિકાઓથી લઈ સાઠ વરસની ડોસીઓ માથાના પીંખાયલાં ઝીંથરકામા બેનની કાગી અટવાયલી : કામ કરતા કરતા ભૂખ્ય પીંજર લૂખા રોટલાના બટકા ચાવે. ઝાળીમા સુવાડેલ છોકરા ઉપર ઝોડાશા હોય છે બેનના લયમાં.

આ બગડેલીઓ, ને આપણે ઘેર સતીત્વના ઇન્કાર ?

અમે દીકા ઝેના ઘેરા ને ઘેરા, બહર પર કામ કરતા - વહાણો-માથી માગેતરી નળાઓ, મલખારી લાકડા ને ગુણીઓના કાથળા વહે છે. આણા ગાય ને થાકે વિસરે છે. માલો ખાય ને હસી નાખે છે. ગૂઢા વઓ, ગભીર ચહેરા, પમતી પીંડીઓ ઉપર વહાણુ-આકારના છુદણા. એકાએક સબળે કે વહાણે ચડેલ ધણી, દીકરો અયવન બાઈ અમૂક દરિયે ફૂળી મુલા “પછી બાઈ, તમને વહાણના માલેકો કંઈ જવાઈ ખીવાઈ આપે ખરા ?” “અરેરે બાઈ, છોકરાના હાથમા એક પાયલી ચ નહિ. ને પછી અમે એને આગળે જઈને અમારૂં કાગી મોઢુ રુ અતાવીએ ?”

આ બધાઓ ! ને આપણે ગાદીપુરસીના બેસનય ચારમાણીઆ ચરખીવતો પવિત્ર ?

હવમની પૂતળીઓ ન્હોત આવી. વિવામનાં મદિરો ત્યા હતા હશે, ધનવતોએ બધાવેલા. એ દ્રવ્યમદિરોની દેવદાસીઓ કોણે બનાવી આ ખાર-રોગને ? કોણે એના કંઠેવરો વેચાતા લીધા ? કોણે ફસાવનાર ? ને કોણે ફસાએલ ? જવાબ પૂછવાથી જડશે નહિ. પોતાની કાળપ દાક્યા પરમાને કાગ્ય કહેનાર આપણે ઉજળીઆનો !

પેટના ખાડા પૂરવા સારૂ પોતાના જોણીઆ વેચનારાને આપણાં નીતિ-અનીતિના ત્રાજવા નહિ તોળી શકે.

એના જીવતરમા તો ચીરા પડ્યા છે. જીવનની શુન્યતાને પૂરવા કદાચ એ પરમા કંઠેવરો સેવતી હશે. પણ એ એનું સાચુ જીવન નથી. એના જીવન-પડાવા તો સાચા ને સુરેખ અકાયા છે એના સોકળીતોમા. જેવું છે તેવું, વહુધુપાલ્યુ જીવર એણે ગીતોમા વહાલ્યુ છે.

“જોખનિયાં મારાં મલખારી પથમાં હાડ્યાં,
જોખનિયાં કાલ્ય આવતાં રે’શે !

જોખનિયાં તમે કાઢૂ ખીને ગાંડા ઘેયાં,
જોખનિયાં કાલ્ય આવતાં રે’શે !

જનને કારખાને જન ફાલ્ગી બાધએને વિનવી કે તમારા નાવિક-જીવનો પડો. ઝીંતતા કોઈ લાક્ષણિક ગીતો ગાયો ?

“અરે ગાયો, જરૂર ગારો બાધ !” ગામનેકોએ કહ્યું. “એટલી એય બાધુ, આવી બેગી થઈને બાધને ઝીન સબળાવે. ચાતો ઝટ કરે.”

મેં કહ્યું : “ના, દબાણ કરીને નથી ગવરાવતું. એને ધ્વેષી સંકેત ન હોય ને જો હોરથી ગાય તો જ સાંભળીએ.”

“એને સંકેત હોય જ નહિ. એને તો ઉલટી મોજ આવે. હાં, ચાલો બાહ્યો, ગાવા માડો.”

—ને પછી નાની મોટી પદર વીસે ઉપાડ્યું એ વહાણવટીને વિદાય દેતી વેળાનું ગીત.

૧.

જોખનિયાં મારાં મલખારી પંથમાં ચાલ્યાં

જોખનિયાં કાલ્ય આવતાં રેશે !

જોખનિયાં તમે દારૂ પીને ગાંડાં ચૈયાં—જોખનિયાં

જોખનિયાં તમે લીલે ગજાસે લાણું કરીયું—જોખનિયાં

જોખનિયાં તમે શુલાખી દારૂ લાવો—જોખનિયાં

“બાહ્યો, તમારાં ગીતમાં દારૂ કેમ આટલો ઉમ પદે રેખાય છે ?”

“જુલો બાહ, અમારા જથ્થો જ્યારે વાણે ચડવાના હોય, ત્યારે ધરના વિજેમની પીડા વિસરાવવા સારૂ અમે એને ખૂબ દારૂ પાછાએ. પછી એને અમે જ્યાં જઈએ મૂકવા જાયે, તથે પણ રસ્તામાં ગાતાં ગાતાં અને સીસામાંથી પાનાં પાતાં એના દિલને હૃસ્તાસમા રાખીએ, પછી કેદમાં ને કેદમાં છ ઝટ ઝટ વાણને દુકારી મેલે, હોરમાં ને હોરમાં ખાડી વટાવી જાય, અને મોટે દરિયે પોતે એટલે પછી ધર એને જહૂ ન સાંભરે. આ સાદુ અમે એને દારૂડે ગાંડા

કૂરીએ ખાઈ ? શુ કૂરીએ ? તમારી કને દારૂના ગાણા ગાતાં
લાજીએ છીએ અને.”

“ લાજવાની જરૂર નથી મારે તોએ જ સાબળતું છે. માટે
ગાઓ છુટથી.” (મનમા થયું કે સાચા જીવનની ઉપર કુલ-
આદર ઓઢાડનારા ગીતો તો અમે ધણા ય રચીએ છીએ !)

જોખનિયાં મારાં નાકુંની નયડી મેલી,
જોખનિયાં કાવ્ય આવતાં રેશે.

જોખનિયુ માફ વેકરિયાની ખાડીમા હાડ્યુ—જોખનિયાં
જોખનિયાં મારાં, પીછેલી સટા છેડ્યા—જોખનિયાં

[એટલે કે સડના દોર પાળ્યાથી છેડ્યા ને યદ્ય ખુલા મૂક્યા.]

જોખનિયાને મુંબીના પંથ લાગ્યા દોયલા—જોખનિયાં
જોખનિયાં મારાં મુંબીની ગોદીયુંમાં માલે—જોખનિયાં
જોખનિયુ માફ જરથેલુ પીઠે હાડ્યુ—જોખનિયાં
જોખનિયુ માફ નાનેથી ગાંડું ધંધુ—જોખનિયાં
જોખનિયાં મારાં, જેવો તેવો દેશી દારૂ સારો—જોખનિયાં
જોખનિયાં મારાં ઘાસલેટનોદારૂ નથી સારો—જોખનિયાં
જોખનિયા મારાં ઘામલેટે ખોટાં પડી બાયે—જોખનિયાં
જોખનિયાને પેટુંમાં અગની ઉઠે—જોખનિયાં
જોખનિયાં મારાં વાનેતાં ગોરમ પીશે

જોખનિયાં કાવ્ય આવતાં રેશે.

‘ આ તમે ધામજેના દારૂનું શુ ક્યું ? કહ્યું મુખ ન પડી.’

“આપણે રાજે દારૂની તો બધી કરી છે ને, અટલે હવે અમારા બધુ ‘બડકાચું’ કરીને પીવે છે, ‘બડકાચું’ એટલે શું ? કે અસ્પીરીટ (સ્પીરીટ) આવે છે ને, એને પાણીના કામમાં રેડીને પછે માથે એક દીવાસળી સળગાવે, એટલે આકરો નગો બળી જાય, પછી સદૃષ્ટિ પાણી પીવે. ઉપર ગોલ્ડ પીને પેટની આગ એકલવે.”

‘યુવાની દારૂના લીલા ગણાસો બરી બરી લાણીઓ’ કરનાર નાવિકોની જીવન-સમસ્યા તો આમ છે ત્યારે ! વેદના બુદ્ધવાનું પીણું ! પેટમાં સ્પીરીટના બડકા ફલવવાનું રહસ્ય તો આવું નીકળી પડ્યું. જીવંતમાં કોઈ બીજો સસ્કાર નથી, રસ નથી, બહુતર નથી; ને સામે ઉમેલ છે મદા મોત. જુઠા દાલનું મોત. એનો સામનો કરવા સાર આ દયામણી શરાબી ! એને સાર બાપડીએ બાપડીએ—

જોખનિયાં મારાં ! નાકુની નયડી મેલી

. જોખનિયાં કાલ્ય આવતાં રેશે.

મોતાના ધણીને સુરા પાવા માટે અગ પરના આઠાં આબરણુ વટાવ્યાં. ગાંધ ગાંધને મનકુ મનાવે કે ‘જોખનિયા મારાં કાલ્ય આવતાં રેશે !’

સુધારકો ! તમારી સામે આ સમસ્યા ઉઠેલ માગે છે.

મકાન બધાનું હતું. એક જીવાનડી, બે આધેક ને પાંચ બુદ્ધીઓ. સુતો ખાંડતી ખાંડતી ગાવા લાગી. પૂછે છે કે હરિના કીર્તનો ગાઈએ ? કહ્યું કે ના, એ તો ધણા ગવાય છે અમારાં મદિરામાં. એની તો હવે હદ થઈ છે. ત્યારે પછી આવાં ગીતો ઉપાડ્યાં :

આબેવી ઠેરીયુ મગાવિયુ
 રે કાઢયો રંગાડામા રસ રે,
 • • •
 ભત્રીજો બપુયુ કે કાકો તેડયો !
 રે દોડી મરડી નાખી ડાક રે !

• • •
 લખી મગળ વજ્રસંગ મોઢલે
 રે હાડુલા દરિયો પૂજવા હાથ રે !
 • • •

એ બધા, રજવાડી હત્યાઓના, ઝેર-પ્રયોગોના ગરાગને સ્વાયે
 સગા બાઈભત્રીજાઓને છેક પારધુઆ હપ્પાના ગીતો પથુ બાઈઓ,
 મેં ધણી સધર્મા છે મારે તો સાબળવા છે તમારા વહાણુવડી-
 જીવનના વેદના-ગીતો.

આહોહો બાઈ " ડાકીમાએ ક્યુ " એવા તો મારા ટોંકામા
 છતોછન બર્મા છ હાનો, અમે બીતિ દીપણી દીપતા દીપતા બેસીને
 ગાથુ એ ગીતો આમ સુતો ખાડવામા નહિ ફાવે '

મારા તરફ પીક વાગી, ટક, ટક, ટક, લિવાવની સીમેન્ટ દીપતી
 દીપતી, ફદનને સરે, મ્યા તાન વગર એ આડ જણીઓ ગાવ
 લાગી પોતાના વાનાતુ વાણુ ફૂજતુ હોય તે સમયનુ ગીત —

૨

લે'ર તો લાગી ને બેડી જુડવાને લાગી,
 ઘેવા સમદરિયામા,
 આખરની રે મુને લેર લાગી

મધ રે દરિયામાં વાલા, વાણીલાં હોદાયાં,^૧
 ર મહડ નાખીને પાણી લ્યોને માપી !
 ઘેલા સમદરિયામાં!—આખરની રે૦

મધ રે દરિયામાં વાલા, મામલા મચાયા,
 ધાયલ ટરેલિયાની માયા લાગી !
 ઘેલા સમદરિયામાં—આખરની રે૦

વાલા !
 તુજને કારણિયે મેં તો વાણડી ગણાવી;
 પાણીડાંની મસે એકવાર આવી જાતી ! .
 ઘેલા સમદરિયામાં—આખરની રે૦

વાલા !
 ધરની અસતરી સાથે નેહ રે ચોડેરો,
 ત્રણ રે રૂપિયા સાદુ જીવડો ખોલો !
 ઘેલા મમદરિયામાં—આખરની રે૦

વાલા !
 તુજને કારણિયે મેં તો માંડવા રચાવ્યા,
 ચોરી ખાંધી રે ફેરા ફરતો જાતો !
 ઘેલા સમદરિયામાં—આખરની રે૦

---

૧ હોદાયાં : ચલાળ્યા • હઠારણ, ને હોદારણ ૨ મહડ : સીસાનું
 શકુ આડારનું જબન, રસીને છેડે ખાપેલું, ને દરિયામાં ફેંકવા ફેંકવા
 ખારવા માપવા ભય છે કે પાણીની હડાલ કેટલા વાસ છે

વાલા !

હથેળીમાં ઇંવડો લઈને જાં મા !

યેલા સમઢસ્યામા—આખરની રે૦

બસ ! ડોશીમા, આ જ જાતનાં ગીત હું મોડુ છું

‘તને કીધે જાણ ગામુ’

કશી બનાવગી વીરતા વગરની સાચી ઉર્મિઓ હી છે આ ગીતમા હથેળીમા ઇંવ લઈને જા મા ત્રણ રૂપીઆની કમાણી સારે ઇંવડો ખોઈ ખાખવા તું જા મા । ને જો જુનુ જ હોય તો મારી જોડે પરણીને ખેડી જા અરેરે તને ધરની સી સાથેને રનેહ આછો થઈ ગયો છે મને જો વહાણના પીલ ધાયલ ટડેનની માયા લાગી ત્યા તો જો વહાણુ હમરી ગયો ને ઘેના સમઢની આખરી લહેરોએ મામના મચાવીને એની બેડી (નોકા) ડૂબાવી નાખી

ડોશીઓએ બીજુ ગીત ઉપાડ્યુ

૩

પાય વાણુને કાફલો એલા ! પાય વાણુને કાફલો,
તેમાલો એકલો હકરાણો જવાનડા !

એકલો હકરાઈશ મા એલા, એકલો હકરાઈશ મા,
કાયા હૈયાના ધણી ! એકલો હકરાઈશ મા ?

વાવડાનુ જોર છે એલા ! વાવડાનુ જોર છે,
હેમન રાખીને ચંદા છોડજે જવાનડા !

શંકે વાવડ મેલજે એલા, શંકે વાવડ મેલજે,
ખારે આવીને નગારું કરજે જવાનડા !

ધામસતું જોર છે એલા, ધામસતું જોર છે,
હેમત રાખીને ધામસ ઠાઠજે જવાનડા !

નથી તારે માવડી એલા, નથી તારે બેનડી,
પડીશ તો ચાકરી કેણુ કરશે જવાનડા !

મંખી તું બજે એલા, મંખી તું બજે,
એલી આઘે ઘંદર તું બશ મા જવાનડા !

મલખારે બશ મા એલા, મલખારે બશ મા !
મલખારી પંથ તો લાગે દોચલા, જવાનડા !

લીલૂડી પીકના એલા, લીલૂડી પીકના,
લીલા લવોંગડા તું લાવજે જવાનડા !

રૂપાળી ગોત્ય મા એલા, રૂપાળી ગોત્ય મા,
રૂપાળી બાવડાં બંધાવશે જવાનડા !

છેટાંની ગોત્ય મા એલા, છેટાંની ગોત્ય મા !
છેટાંની છેતરી બશે જવાનડા !

પડખાની ગોત્ય મા એલા, પડખાની ગોત્ય મા,
પડખાની પતળી બશે જવાનડા !

કુંવારી ગોત્ય મા એલા, કુંવારી ગોત્ય મા,
કુંવારી છે નાણાંની લાલચુડી જવાનડા !

ફળીઆમાં ફર્ય મા એલા, ફળીઆમાં ફર્ય મા,
હાલતો ચાલતો નજરે ચડ્ય મા, જવાનડા !

વાડ્યે તુ હાલ્ય મા એલા, વાડ્યે તુ હાલ્ય મા,
વાડ્યે હાલીને વાકાં જોલ્ય મા, જવાનડા !

અર્થ

પાય વડાજોનો કાફો છે, તેમાંથી હે મારા પ્રીતમ, તું તાર
વહાણુ એકલુ તારનીને ન હકારજો.

હે મયી જાતીવાળા જુવાન ! તુ એમ્બો કા પડી જ ?

પવન જોરથી ફુકે છે. માટે તુ હીમત રાખીને સરખા પ્રમા-
ણુમા શરૂ છોડજો, હે જુવાન !

તુ શરૂમા પવન ભરાવા દેજો. ને પછી બદરમા પહોચ તારે
નગારે વગાડજો, એટલે અમને તારા આ-આની નજી ચાપ.

તારા વહાણુમા પાણી (ધામસ) જોરથી ભરાવા લાગ્યુ છે.
એને તુ હીમત રાખીને ઉલ્લેચવા માડજો.

હે જુવાન તારે મા કે બલેન નથી તુ માહો પડીશ તો
તારી ચાકરી ટાણુ કરશે ?

હે જુવાન, તુ મુળખથી વધુ દૂર જઈશ મા અન્યાના
પય ધણા દોઢલા છે

તુ તીરા પીળા લવોંગડા મેલી લેતો આવજો.

તું લગ્ન કર તો બાહુ રૂપાળી કન્યા ન ગોતજો, કેમકે એ તને કોષ્ટક દિવસ કેદમાં નખાવશે.

દૂરની કન્યા ન ગોતજો, એ તને હેતરીને ચાલી જશે.

બાહુ નબળીની પણ ન ગોતજો, એ વિકરી જશે.

કુવારી ગોતીશ મા. એ નાણાંની લાલચુ દોષ છે.

કોષ્ટ દૂરના પથથી વહાણુ હકારીને ઘર તરફ ચાલ્યા આવતા જુવાનને સમોષેલુ આ ગીત દરિયાનાં વાવાઝોડાં, વહાણુમાં બરાબ રહેલ પાણી, ઇત્યાદિ સંકેતોની કલ્પનાઓ આવેજો છે. એ કલ્પના કરનાર કોષ્ટ નાવિકની માથું છે.

ગાતાં ગાતાં ડોશીઓ સકેચ પામતાં હતાં. ઠહે કે માષ્ટ, અમે છુટ્ટી ઉમ્મરે આવાં શોખનાં ગીતો ગાતાં લાજીએ છીએ. મેં ખાત્રી આપી કે હું શોખનાં ગીતો તરીકે એમાંથી મજા લેવા નથી માગતો, મારે તો તમારા જીવન-સસારની સાચી વેદનાઓ ને આકાંક્ષાઓ પકડવી છે.

ચોથું ગીત પણ એવું જ સાચુ ચિત્ર આપે છે:—

૪.

વા'ણે ચડયે રે એલા વા'ણે ચડયે,
મારા મામાના માલીયા, વા'ણે ચડયે.

મ'ળી જાજે રે એલા મ'ળી જાજે,
મારા મામાના માલીયા, મ'ળી જાજે.

મેતી લાવજે ર એલા મેતી લાવજે,
મારા મામાના માલીયા, મેતી લાવજે.

કેવાં લાણું રે એલી કેવાં લાણું,
મારી ફીળાની ફીકરી, કેવાં લાણું.

લીલાં લાવજે રે એલા પીળાં લાવજે,
મારા મામાના માલીયા, રાતાં લાવજે.

ખાતર પાડયું રે ઇલે ખાતર પાડયું,
મારા મામાને માલીયે ખાતર પાડયું.

શું શું ચોર્યું રે ઇલે, શું શું ચોર્યું,
મારા મામાને માલીયે શું શું ચોર્યું.

હાર ચોર્યાં રે ઇલે જુમણાં ચોર્યાં,
મારા મામાને માલીયે હાર ચોર્યાં.

ળાંધી વારો રે ઇને ળાંધી વારો,
મારા મામાના માલીયાને ળાંધી વારો.

હેલ્યમાં પૂરો રે ઇને હેલ્યમાં પૂરો,
મારા મામાના માલીયાને હેલ્યમાં પૂરો.

છોડી મેલો રે ઇને છોડી મેલો,
મારા બાણુડા જીવડાને છોડી મેલો.

માયા રાખો રે થોડી દીયા રાખો,
મારા નાનુડા જીવડાની માયા રાખો.

રમવા દેજો રે ઈને લખવા દેજો,
મારૂં બાળુડા જીવડાને રમવા દેજો.

આ લોકો તો મામા-કુખનાં વરે પરણે ખરાં ને, એટલે પરણેલી પોતાના પરણ્યા નાવિકને (અથવા કોઈ અપરિણિતા પોતાના વિવાહિત વરને) ‘મારા મામાના માલીયા !’ એવું દીખળા સંબોધન કરતી કહે છે વહાણે ચડીને તું મુળદ જા, ત્યાંથી મારે સાર મોતી લાવજો. મારે ભરત કામ કરવું છે.

નાવિક જીવાનડો સામુ દીખળ કરે છે : હે મારી કંઠ્યાની છોકરી, તારા સાર કેવાં કેવાં મોતી લાવું ?

લીલાં, પીળાં, ને રાતાં લાવજો.

કંગાલ ખારવો પોતાની પરણેતરને સાર મોતી મેળવવા માટે ચોરી કરે છે. કોઈ ધનવાનનો હાર ચોરે છે. પકડાય છે.

પરણેલીને પ્રથમ તો મોજ આવે છે : એ ચોરને દેઢમાં પૂરો !

પણ પોતાના પીયુને ખરેખર કેહ બનેલો દીકા પછી સાચી ઉર્મિ આવે છે : એને છોડી મેલો. એ હજી બાળુડી ઉમ્મરનો છે : એના ઉપર દયામાયા રાખો સાજા ! એને છુટો રમવા બમવા દો !

આ પછીનું ગીત બેઠક છે, તે ઉપરાંત સોરઠના ઉગમથા કિનારાનું એક ઐતિહાસિક તત્ત્વ પણ રજૂ કરે છે. ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના વહીવટ દરમ્યાન ગોરાઓની સાથે ફસાવાના કેટલાક પ્રમજો બગાળાના ગામડાની સુંદર ઝીંઝોને, પડવા હશે, તેનું ચિત્ર બકિમચંદ્રે પોતાની વાર્તાઓમાં દર્શાવ્યું છે. સોરઠને કિનારે શીરગી કપની

ઝોનાં ચાણુઓ પડ્યાં હતાં, તેના અવશેષો પૂર્વ કાંઠાને અમુક ગામડે હજુ મોજૂદ છે. કળસાર ગામમાં દિરગીઓનું ધર્મદેવાલય હજુ છે. સંત નિકોલાસ પરથી જેનું નામ પડ્યું હોતું જોઈએ તે 'નિકલ' નામનું બંદર પણ હજુ છે. આમ સાગરતીરની એ પટ્ટી પર પોર્ટુગીઝ જોરાઓના અમુક અપહરણ-પ્રસંગો બન્યા હશે. તેનું વાતાવરણ આ ગીતમાં છવાયું છે.

ગરીબ ખારવો એવે જાય છે. નિરાધાર ખારવણ પિત્રાઈઓનું ને મોસાળીઆનું શરણ લે છે, પણ તેઓ એને દુઃખ આપે છે. પછી એક દિવસ એ બાઈ, બંદર પર તણુ તાણીને પડેલ 'જાંગલા' અથવા 'ટોપીવાળા'ના ખારમાં ફસાઈ ગઈ.

૫.

તું તો મંખી હાડ્યો, તું તો મલખાર હાડ્યો,
નાણાંની રે જોટયે, ખરચીની રે જોટયે.

અધવચમાં મેલ્યાં, અધવચમાં મેલ્યાં,
ટોઈ તઠનાં નથી, ઘરખારનાં નથી !

છેટાનાં રે છેયે, આઘાનાં રે ,છેયે,
રાખો તો રે રેયે, રાખો તો રે રેયે.

કાકાના રે કાકે, મામાના રે મૂકે,
દુઃખડલાં રે દેવે, દુઃખડલાં રે દેવે.

જાંગલો રે આબ્યો, ટોપીવારો આબ્યો,
પીથલપરને પાધર, કેરાળાને પાધર.

તંબુડા રે તાણ્યા, તંબુડા રે તાણ્યા,
પીથલપરને પાધર, દેરાળાને પાધર.

રખમાઈ પાણી હાડી, રખમાઈ પાણી હાડી,
ઝીલણીયે રે તળાવ, ઝીલણીયે રે તળાવ.

વાંસે નાંગલો હાડ્યો, વાંસે નાંગલો હાડ્યો,
રખમાઈને લેવા, રખમાઈને લેવા.

દેરા ફરવા દે ને ! જવતલ હોમવા દે ને !
પેછે તમારાં છેયે, પેછે તમારાં છેયે.

વટોળો રે આઘ્યો, વટોળો રે આઘ્યો,
ચુંદલડી રે ઉડી, પાંખડી રે ઉડી.

ચુંદલડી રે ઉડી, પાંખડી રે ઉડી,
ટોપીઆને ઘેરે પોઢી, નાગલાને ઘેરે પોઢી.

• અર્થ :

પણ કાકા મામાના દીકરા તો રૂખમાઈને દુઃખ દેવા લાગ્યા.

એક દિવસ એ પાંચવપર અને કેરાળા ગામને પાદર ટોપીવાળા ભગલા' ફિરંગીઓએ પકાવ નાખ્યા.

રૂખમાઈ તળાવ પર પાણી બરવા જતી હતી.

એની પછવાડે પછવાડે ફિરંગી સાહેબ પણ ચાલ્યો. રૂખમાઈને એ ઉઠાવી જવા માગતો હતો.

જ્યારે એને ફિરંગીએ પકડી, ત્યારે એ ધાયાવાયા કરવા લાગી કે હું હજી અવિવાહિત છું. મને કલક લાગશે. માટે હું એક વાર માગ પાણી જોડે લખના ફેરા ફરી લઉં ને લખ-વેદીમાં જવ તવ હોમી લઈં એટલી અવધ તુ મને આપ. પછી હું તારી જ જનીશ.

પરંતુ પછી તો વટોચો વાલો, રૂખમાઈની ચુદડી ઉડી પડી.

એની ચુદડી ઉડી, ને એ તો ટોપીવાળાના ધરમાં પોતી ગઈ.

આ રીતે અનેક નાવિક-ધુત્રીઓ આ પરદેશીઓની હવમ-ભજમાં ફસાઈ પડ્યાના કરણ કિસ્સાઓ જન્યા હશે, ને તેમાંથી આવાં ગીતો દ્રવ્યાં હશે. તમે આ ગીત સાંભળો તો તમને ખાતરી થશે કે આ મલિન ગમ્મતનું કે સામાજિક કટાક્ષનું નહિ, પણ અસહાયતાની આહ દર્શાવું રૂદન-ગીત છે. જકિમ બાપુની 'ચંદ્રજેખર' નામની કથામાં એ જ રૂદન દલવાયું છે.

બેવશાઈ ઉપર અફમોસ દર્શાવું આ તે પંત્રીનું ગીત :

૬.

રે ખાડીમાં મછવો એલા !
રે ખાડીમાં મછવો;
એકને મેલી બીજાને નીસબ્યો જવાનડા ! ૧

રે દરિયામાં લોહ છે એલા !
રે દરિયામાં લોહ છે;
સાચી નજરું ને ખોટાં દિલ છે જવાનડા ! ૨

રે કાપડામાં હીર છે એલા !
રે કાપડામાં હીર છે;
ગાંગતો મેઘુરિયો મારો વીર છે જવાનડા ! ૩

રે દરિયામાં ઝીલુ એલા !
રે દરિયામાં ઝીલુ;
કાપડું લીધું રે મારૂં લીધુ જવાનડા ! ૪

રે નેરાં ને ખાતરાં એલા !
રે નેરાં ને ખાતરાં;
જાડા દિવસનાં પડયાં વાંતરાં જવાનડા ! ૫

રે ચોઢેલી ઘાંટડી એલા !
રે ચોઢેલી ઘાંટડી;
આઠયે દાઉડે જોઈ તારી વાટડી રે જવાનડા ! ૬

રે જેતરમાં ઓઘો એલા !
 રે જેતરમાં ઓઘો;
 વાણુ આવે ને કડ મોંઘો રે જવાનડા ! ૭

રે હાથુમાં મૂપડું એલા !
 રે હાથુમાં મૂપડું;
 કપારો આવે ને વાણુ ઉપડયું રે જવાનડા ! ૮

રે ઢોંસાંમાં ભટ્ટિયાં એલા !
 રે ઢોંસાંમાં ભટ્ટિયાં;
 હવે વોંખાણું મારું ઝટ્ટિયાં રે જવાનડા ! ૯

રે હાથુમાં મોટી એલા !
 રે હાથુમાં મોટી;
 હવે કરીશ મા મને ખોટી રે જવાનડા ! ૧૦

રે ખોળામાં ખાગ્ડું એલા !
 રે ખોળામાં ખાગ્ડું;
 ખારને દગ્વાને તારૂં પારખું રે જવાનડા ! ૧૧

રે જેતરમાં ભોરડી એલા !
 રે જેતરમાં ભોરડી,
 મ'વે આલીને લેગું ભોરડી રે જવાનડા ! ૧૨

અર્થ

૧. હે જુવાન ખલાસી ! હજુ તો તારો મહોલો ખાડી પાર કરીને નીકળ્યો નહોતો ત્યાં તો તારી આંધ્રે તને મૂકીને ખીજી મું પ્રેમ-ખાંધ્યો.

૨. હે જુવાન ! દરિયા માયત્રી લીધે જેમ દેખાવમાં રૂપાળી પણ અનુભવમાં લપસણી છે, તેમજ પ્રેમીઓની નજરમાં પ્રેમ દેખાય છે પણ અહરનાં દિલ ખોટાં હોય છે.

૩. હે જુવાન, હું સાચુ જ કહું છું કે ગાંગસો મેઘૂરિયો નામનો નાવિક મારો બાધ જ છે. એની સાથે મારે રહેદ નથી.

૫. દરિયામાં જેમ હડી ગાળીઓ હોય છે તેમ મારી તારી વચ્ચે પણ ઘણા દિવસનું અતર પડી ગયું છે.

૬. ધાંટડી (ચુદડી) ઓઢીને હું આજ આઠમે દિવસે તારી ઘાટ જોઉં છું.

૭. આપણા ખેતરમાં અનાજનો ઓધો (ઢગસો) ખડકાધ ગયો છે. હવે તો તારૂં વહાણુ થેરે આવે એટલે હું તને અત્યંત મેધો (મદિમાવતો) કરું. ખૂબ પ્રેમ કરું.

૮. મારા હાથમાં સપડુ હતુ. શિયાળો, કે જે સતજીવનની ઝલુ છે, તે આવતા જ તારૂં વહાણુ તો ઉપડી ગયું.

૯. રેતીના ઢગલામાં એટલા જ્યાં ડમોળિયાં (કાંટા જેવું ધારા) છે, કે ખેતરમાં કામ કરતાં કરતાં એ કાંટા બરાબ બરાબને મારાં ઝંઢિયાં (વાળ) વીંખાધ ગયાં છે.

૧૦. હવે તું અને પાટ ન જોવડાવ.

૧૧. ચહેરો બંદર-દગ્ગાજે તારી પ્રીતિની ખરીફા યહ જવાની.

૧૨. તું આવીશ એટલે આપણે મદુવા ચહેરમાં એક ઓરડી બાડે રાખશું ને ત્યાં સ્વનંત રહેશું.

બ્રહ્મ ગીતો ?

કો ઇ ભાગેકુ ખારવણુનું ઝખના-ગીત ગવાયુ. આવાં ગીતોને આપણે Immoral કહીએ છીએ. Immoral : બ્રહ્મ : કારણ ? કારણ કે આ ગીતો પોતાનાં ગાનારાંનું જીવન નેતું છે તેવું ગાઇ બતાવે છે. બીજું કારણ એ કે આપણાં નીતિનાં, પવિત્રતાનાં તેમજ સમ્યક્તાના ધોરણો જુદાં છે. આપણી કવિના જીવનની સામે આરસી ધગતી નથી. એટલે આપણને એક જ ખ્યાલ રહી ગયો છે કે સાચી વા ખોટી, સ્વાભાવિક કે બનાવટી, બાવનાના ઝાકમઝોળ હડિાળા ચડાવે તે કવિતા.

હું તો આદર્શોની કવિના સોધવા નડોતો આવ્યો. ગ્રામ્ય ગીતોમાં કાવ્યનું તત્ત્વ ઘણું ગરીબ હોય છે. એ કાવ્યો નથી, જીવનની આરમીઓ છે. મારે તો એમા અકિત બનેલી ખત્રાસી-જીવનની રેખાઓ પકડની હતી. કોઇ ક્રમાએલી, દગાનો ભોગ થઇ પડેલી ખત્રાસી કન્યાની મે આ કાવ્ય-જીવી સઘરી લીધી :

૭.

પીથલપરનો પાવો રે માલિગા ! પીથલપરનો પાવો;
તારા પાવાને રાગે હાલી આવું રે મારી હેડી !

પડવાડે પાવા વાગે રે માલિયા !

પડવાડે પાવા વાગે,

તારા પાવાને લીલાં પીળાં મોલી રે મારી હેડી !

હાથને ભાગી ભયે' રે માલિયા !

હાથને ભાગી ભયે' !

આપણે ભાગીને ભાલ લેતાં થાયે' રે મારી હેડી !

મંખી શે'ર છે મોટું રે માલિયા !

મંખી શે'ર છે મોટું.

તુને કી કી ગવીયુમાં ગોતું રે મારી હેડી !

તારા પગની ભેડી રે માલિયા !

તારા પગની ભેડી,

તેનાં મુને કડલાં ઘડવેા રે મારી હેડી !

તારાં અંગનો રે રૂમાલ માલિયા !

તારાં અંગનો રે રૂમાલ,

તારા રૂમાલીઆ દેખી રૂમાં આવે રે મારી હેડી !

હાથુ'માં છે સોટી રે માલિયા !

હાથુ'માં છે સોટી,

હવે તારી દાનત થઈ છે ખોટી રે મારી હેડી !

-અર્થ -

હે માગ ભેડીફાર પિયુ માલીયા ! પીયનપગ ગામથી તારો પાવો (બસી) બજ રહેલ છે. એ પાવાને લીલા પીળા કુમકા ગોમે છે.

મારી પાછવાડે પડ્યાડે એ પાવો તું બળવે છે. એના સૂરોનું
વર્ણનથી થતા હું આકર્ષાઈને ચાલી આવી છું, હે મારા નેડીદાર !

હે માલિયા ! આપો આપણે બેડ ન્હાસીને બાવ પ્રદેશમાં
આ'વા નહએ.

તુ તો મુળમ્ ચાલ્યો ગયો. એવમ્ મોટા રાહેરની કમ્ કમ્
ગલીમાં હુ તને શોધુ ?

હે માલિયા ! તારા પગના ધરેણામાંથી મને કડવાં
ધમધમ દે.

તારા અંગ ઉપર રોબતો રૂમાવ દેખીને મને પ્રેમનુ રહન
આવે છે.

પણ તારી મારા પ્રેમની શક્તિ હવે બદલી ગઈ છે. તુ મને
રક્ષાવે છે.

આવુ જ કોઈ બગ્ગનહૃદયા (broken hearted) આમ્
યૌવનાતુ સાત વર્ષો પર સધરેણુ ગીત યાદ આવે છે. ધણે
કરુણુ એનો દાળ છે

૮.

હડી તળાવડીનો આરો !
માયાશુ રે હડી તળાવડીનો આરો,
તારે માથે જંઘૂકુનો લાદો રે માયાશુ !

નોધારી તે મુને રાખી,
માયાણુ રે નોધારી તે' મુને રાખી,
હું તો વાટલટી બેઠ બેઠ થાકી રે માયાણુ !

તારા તે હાથમાં છતરી,
માયાણુ રે તારા હાથમાં છતરી,
તારી છતરી ફેળીને વાત પતળી રે માયાણુ !

તારી તે ડોકમાં છે કંઠી,
માયાણુ રે તારી તે ડોકમાં છે કંઠી,
તારી કંઠી ફેળીને વાત વંઠી રે માયાણુ !

મરજે ને માંદો તું પડજે,
માયાણુ રે મરજે ને માંદો તું પડજે,
તારા જીવતમાં જીવડા પડશે રે માયાણુ !

અને એવું જ એક ખીતું ગીત :

૯.

હજી ચે નાબો રે હેડીનેા હજી ચે નાબો,
હેલ માયલો હેલ ઊગાળો હજી ચે નાબો.

સીમાડાની વાટયું રે હેડીના સીમાડાની વાટયું,
સીમાડે બેઠ બેઠને રે મારી ચોડયું દુઃખી.

માયડાં દુઃખે રે હેડીનાનાં માયડાં દુઃખે,
આછે ને રૂમાડીએ રે વાલ્યમનાં માયડાં જાંધે.

એ ગીતમાં પણ ત્યજી જનાર યુરુજને માટે ઝમના મવાય છે. આ ગીતો મશ્કરીના નથી, 'હશક'ના નથી. અહિંદ્યના ભુક્ષા ચતા જે અવાજ હો છે, તે અનાજ આ ગીતોનો છે. પરંતુ આપણી સૌખ્ય અને સમ્યક્તાની લાગણી (Sense) કદાચ એવી તીક્ષ્ણ બની છે કે આના તો સુ, નીચે લખુ છું તેડુ ગોવાળ-ગોવાળણુ સવનન-ગીત પણ આપણને સગાવે છે

૧૦

બકરાં તન્સ્યાં જાય છે રે સોમલ !

બકરાં તરસ્યા જાય છે,
જાય છે રે મારા ઘેલીડા રે રખારી !

જોખલે પાણી પાય છે રે સોમલ !

જોખલે પાણી પાય છે,
પાય છે રે મારા ઘેલીડા રે રખારી !

વેળુમા વીરડા ગાળશુ રે સોમલ !

વેળુમા વીરડા ગાળશુ
ગાળશુ રે મારી સોમલડી રે હજારણ !

પહલીએ પાણી પીશુ રે સોમલ !

પહલીએ પાણી પીશુ
પીશુ રે મારી સોમલડી રે હજારણ !

અરધાના લાડવા લેશુ રે સોમલ !

અરધાના લાડવા લેશુ,
આરે બેરીને આપણુ જમશુ રે મારી સોમલડી રે હજારણ !

: અર્થ :

મોમન નામની ગોવાળ-કન્યા કહે છે કે હે થેનુડા રખારી !
આ તારા બકરા તરસ્યા જાય છે.

હે થેવા રખારી ! તુ બકરાંને ખોમે ખોમે ક્યુક પાણી પાછશ ?

ગોવાળ જવાબ આપે છે: હે મારી વડાબી મોમન ! આપણે
બેક મળીને નદીની વેકુગીમા વીગડા (પાણીના ખાડા) ગાળશુ.

પછી એમણી આપણે બન્ને અજબિઓ બગી બગીને પાણી પીશુ.

અરધા રૂપીઆના લાકડુ લઈને આપણે નદીના આરા પર
બેસી જમશુ.

‘દક્ષિણ દિન્દના લોકમીનો’ મચ્છનાગ યુરોપી વિદ્વાન આર્ચ
ગોવર (Charles E. Gover) એ મબધમા લખે છે કે

‘ A mere conventionality has tabooed all
verbal reference to matters that enter into
the life of every sentient being .. .... they
(folk-songs) keep up to date, as it were, the
expression of those inner feelings which never
rise to the surface of a set literature, but are
in reality the very essence of popular belief.’

“મનોવિકાસવાળા પ્રત્યેક જીવનની અંદર પ્રવેશતી જે બાબતો
છે, તેને વિષે જરીક છંપારો પણ ન કરવાની આપણા નર્મ શિળચારે

જ મના શ્રી છે બાહી તો આપણા જીમે કળાતા શિષ્ટ સાહિત્યની સપાટી ઉપર જે કંદી જ ન તત્પરી સકે, ને છતાં જે ઉર્મિઓ પ્રજ્વળતી માન્યતાઓના ખુદ તત્ત્વ સમાન છે, તે આતર્ગત બાવેના ઉચ્ચારણને ગત તાજુ જ રાખનારા આ લોખીતો છે.”

ટેમ્સ નદીના ઉપગ્રામના પ્રદેશમાંથી લોખીતો વીણનારા અંગ્રેજ આર્થર વીલીઅમ્સને પણ એ ‘અશિષ્ટ ને અસભ્ય’ પ્રકારના ગીતો મદત્તવના લાગ્યા એણે લખ્યું છે

“I make no apology for them They were rude but not altogether bad Many of them were satirical They deal chiefly with immorality not to encourage or suggest it, but to satirize it No doubt they served their purpose though we of our time should call them indelicate Yet the simple, unspoiled rustic folks did not consider them out of place They saw no harm in them But they knew not shame as we do they were really very innocent compared with ourselves We have had our eyes opened, but at what a price! of a truth the shame is on our side and lies not with the rustics And where the songs were professedly bad this might be said of them that they were so honestly that is to say they were simple open and natural,

they were morally immoral, if I may say so, and not cunningly suggestive and damnably hypocritical, as are some of the modern music-hall pieces."

“આ ગીતો સંઘરવા બદલ હું વાચકની મારી નથી માગતો. એ અસભ્ય હશે, પણ સદંતર દુષ્ટ નથી. એમાંનાં ધણાંએક તો કટાક્ષગીતો છે. એ અનીતિને આગેએ છે તે કંઈ અનીતિને ઉત્તેજવા કે સુચિત કરવા અર્થે નહિ, પણ મર્મપ્રદારે કરવા માટે. આજે આપણે એને અસભ્ય કહીએ, પણ સરથ અને અણુરૂદ્ધેશ આમ્યજનોને એ અસ્થાને નહોતાં લાગતાં. તેઓને એથી કશી હાનિ નહોતી દેખાતી. શરમ અને લજ્જાની તેઓની સમજ આપણા જેવી નહોતી. આપણી સરખામણીએ એ લોકો નિર્દોષ હતાં. આપણને લજ્જા અને સમ્મતાનું જ્ઞાન થયું, પણ તે કેટલા મોટા ભોગે ! સાચી વાત એ છે કે શરમ આપણા પક્ષે છે, ગામડિયાંને પક્ષે નહિ. ને વળી જ્યારે ગીતો દેખીતાં જ દુષ્ટ હતાં, ત્યારે પણ તેમને વિશે આટલું તો કહી શકાય કે એ પ્રમાણિકપણે દુષ્ટ હતાં. એટલે કે એ સીધાં, સાદાં, નિખાલસ ને સ્વાભાવિક હતાં. ખીજી રીતે કહું તો એ નીતિપૂર્વકનાં અનીતિમાન હતાં. આપણા આજઠાવના જલ્લસાઓમાં ગયતાં કેટલાક ગીતોની પેઠે એ આમ્ય ગીતો શબ્દચાલાકીથી દુષ્ટ સચન દરનાર નકટ દંભી ગીતો તો નહોતાં જ. ”

વિ હા ય

૮૫, ૮૫, ૮૫, ૮૫, ચાળીમા દાણા ચણતાં પક્ષીઓની માફક
 દીપણીઓ દિવાલને દીપી રહી છે: ચોકાકૂલ વાતાવરણ છે:
 માર્ગે નીકળતાં મહુવાવાસીઓ પ્રથમ આ તમાચાથી વિરમય પામીને
 પછી નિમ્તબ્ધ પત્રે યોભે છે: કતપરની ખાગ્વણો માવા જેસા
 નામના જે જીવાન ખારવાઓની જલસમાધિ ગાય છે :

૧૧.

માવા, ગાથું ચરે ને વાછરૂ ટળવળે.

માવા, જાતાં ચરે હીલો ઝીંઝવો,
 માવા, વળતાં ચરે નાગરવેલ્ય રે
 માવો ને જેસો નહિ મળે.

માવા, ચારે કસુંજા ઘોળાવીઆ,
 માવા, લાયબંધના ખ્યાલા પાતા જાવ રે
 માવો ને જેસો નહિ મળે.

માવા, સૂડી સોપારી જોવડ વાંકડી,
 માવા, કચેરીમાં કટકા દેવા જાવ રે
 માવો ને જેસો નહિ મળે.

માવા, પોત્તીઆમા પાણી લેજે પોચતા,
 માવા, લાતા લેજે લરપૂર રે
 માવો ને જેસો નહિ મળે

માવા, લેજે ખેલણ રૂઝા ઘોઢલા,
 માવા, લેજે લોહણ ઘેવી સાદય રે
 માવો ને જેસો નહિ મળે

પગી માવો ને જેસો બન્ને નાવિકા મ્હા ગયા ? વડાણે
 ચડ્યા ? ગાનારી બહેનો એ ભાગ નથી ગાતી પણ ત્રાગી મ્ને
 વહેતાનું એક ગીત આવ્યું છે (તે પણ ખડિન હતું) તે અને આ,
 બન્નેની ઠડાઓ મેળવના આખી મ્હા સમજાય છે

માવા, હોઠ કરીને બાર નીમર્યા,
 માવા, ચાપ્યા છે નકળક ગામ રે
 માવો ને જેસો નહિ મળે

બન્ને બાહ્યધી દરિયામા નમ્મક મહાદેવનું ચાનક છે તેને
 મેરે જવા નીચ્યા હોઠ બાધી બેઠે કે આ વેળા તે બાહ્ય,
 નમ્મક મહાદેવનું નાગીએ ને મોપારી આપણે જ વધ તેવા છે

જ્યારે મહાદેવના ચાનકે ઉપર ફરી વળ્યા હોય છે તે વેળા ત્યા
જઈને મહાદેવની પામે પડે ન શ્રીફળ સોપારી જે હાથ કરી આવે
તે સાચો મ' આ મર્જાઈની મસ્તમા માવો ને જેમો બેઠે ઉતર્યા .

માવા, વેળીયુ કાઢીને બેનને આપ્યું
બેનને નયણે વહુટ્યા છે નીર રે
માવો ને જેમો નહિ મળે

માવા, વિચાર કરી બોકાના લીડિયા,
પડિયા મ્તનાગર સાગર મોઝાગ રે
માવો ને જેમો નહિ મળે

મ્દાય રૂપી રે જવાય એ ધારણથી પોતાના કાનતુ ધરેણુ
વેળીયુ કાઢીને માવાએ ત્યા હોતી બહેનને આપ્યું બહેનની
આખમા આસુ આ ધા માવો ને જેમો ન જ મને થાન જઈ
પહેલ્યા સોપારી શ્રીફળ હાથ મ્દા ત્યા તેા

માવા, પાણી મમદરતુ વળી ગિયું,
માવા, લેવાણુ લોહુની માય રે
માવો ને જેમો નહિ મળે

ઝોટ આની જનાથી મસુના જળ પાગ વળી ગયા તેના
જોશમા મપડાઈને એ સાદગિ । ધમડાઈ ગયા

વીરની બેન્યુ તે વાટુ જોઈ રહી,
ક્યારે આવે માડીજયો વીર રે
માવો ને જેમો નહિ મળે

માવા, દીવીયુ ડગીને દરિયા જોઈ વળ્યા,
 માવા, જોયા રતનાગર લોહ કે
 માવો ને જોસો નહિ મળે.

ગત પડી ગઈ અધ ાગ્રા મશાનો પેઠાવીને ળગિયો તપારો
 પણ માવો જોસો હાથ ન આપ્યા પગી નો—

માવા, તારી માઝો લીધા જતર તુળડા,
 માવા, તારી ઝેને લીધો જગવો લેખ દે
 માવો ને જોસો નહિ મળે

આમ વાતાવણી કરાવના વડુ ને વડુ ધુટાતી જ ગઈ
 પીઠ દે વીને બેઠેલી એ જીઓના મેલ પગા બાવ નગેતા
 મળાના પણ સુનગ પથરાયો હતો ગીતના ઉગારો પણ
 સ્વયમેવ રોકાઈ ન નીકગતા હતા (જન એમાં વૈવિધ્ય નહોતું)
 અને શિષ્ય કે દુષ્ટ એવા મોઢ પણ બનાવગી બેલી રેખા વિનાનો
 શુદ્ધ સંગાર આ બહેનોના સ્વભાષી ટપકનો હતો

૧૨

સાથમાં, દેશ આવેલી ! ઘણા થે ગિના રે !
 તારા ચોકમાં ઢગાણુ બાળેઠિયા રે
 તારા ચોખીને નવરાણુ શરીર
 કાગળ લખો પ્યારીના રે !

મારે ને રે પાણુ ઉડી કેમ આવું રે,
 તારા હુવા રે પડી આ લખ
 કાગળ લખો પ્યારીના રે !

કાંઈ ઝુટેલ નાવનાં વેરણુઝેરણુ પાટીયાં જેવાં ખંડિત આવાં
ગીતો, ખંડિત છતાં પણ ગાનારીઓની અંતરતમ હૃર્મિઓની
હૃંચી શ્રદ્ધા સચવતાં હતાં. અને પછી તો—

૧૩.

તારી સીસીમાં ભરિયલ તેલ,
તેલ સીયા કામનાં રે!
તેલનો નાખનારો પરદેશ,
તેલ સીયા કામનાં રે.

તારી સીસીમાં ભરિયલ અંતર
અંતર નથી કામનાં રે,
અંતરનો છાંટનારો પરદેશ
અંતર નથી કામનાં રે!

જારી છાત્રમાં ભરિયલ પુલ રે
સેજડિયે સૂકાઈ ગીયાં રે,
સેજનો પોઠનારો પરદેશ
સેજલડી સૂની પડી રે.

મારી લાલ રે પાડોશણુ ગાઈ બેની રે
તમને ઠાંઈ દી ગીયા રે ?
મારે કાગળ નાવેલા કાંય
હરિવરના હાથના રે.

સખી નાખી રે દીધાં રે નિરાધાર રે
પિયુઠે અમને પરહયાં રે,

આવ્યાં પીપેર નવેલાં પાંદ
નગણુગારે નાવિયો રે.

મારી સગી રે નણુંદડીના વીર રે
ઝોરડીએ છઈ એકલાં રે,
એવી જમરા અંધારી રાત
નીંદર નાવે એકલાં રે.

મારા હાથનો કરી દ્યુ કાગળીએ
આગળની લેખણ કરૂ રે,
મારાં આમુડાંની કરી લીયુ શાઈ
લખીને કાગળ મોકલુ રે.

સખી, નાચા રે ધોયા વન્યા નારી રે
અબોડો નવ વાળીએ' રે,
એવીયુ લાંઘણુ પડે નવ લાખ
માણસ કીંમ મેલીએ' રે.

સખી, પાકી રે આંખા કેરી સાખ રે
ઉપર સૂડા આટકે રે,
એવી સવ રે ઘોળે આંખા સાખ
અમે તો ઘોળીએ' વખડાં રે.

હના પિયુડા વસે પરદેશ રે
નવીન ચીજ નવ ચાખીએ' રે,
હનાં નેણુલામાં વરસે નીર
કાજળ નવ સારીએ' રે.

સખી, સરવે માણસ સાથે પ્રીત્યુ રે
પાળે તો લઈ પાળીએ' રે,
એવાં લુગરાં માણસ સાથે નેહ
ટાળે તો લઈ ટાળી દઈએ' રે

એ લાડુ ગીત પડ કરીને જ્યારે બાઈએ સન્મુખ થઈ, ત્યારે તેઓની આખો બીની હતી. તેઓના મોઢા ઉપર દરિયાના મોજા ફરી વળ્યા હોય એવી ઝાંખા હતી ગીતો શોધવાની ઉલટમા ખીજી બંદુ' બાન ગુમાવીને મે તો નવી ઉપરાણી કરવા માડી. મને એ બહેનોએ જવાબ દીધો “બાઈ, અમે આ ગીતો મહા મુશ્કેલીથી ગાઈએ છીએ.”

“કુમર ?”

“અમુથી ગાઈ શકતા નથી. આ અમે સાત જણીયુ એની છીએ, તેમાંથી કોઈનો બાપ, કોઈનો બેટો, કોઈનો ધણી, અને કોઈના ધરમાંથી એક સામટો જ સાત જણુ દરિયે કુખીને મુવા છે, એ બધાની વેદના અમને આ ગીતો ગાતા આતા તાજ થાય છે. અમારા ગળા રૂંધાઈ રહેલ છે બાઈ ! આ તો તમે ગીતો માડી લેવા આવેલ છો એટલે અમારે હૈંમાં કંઈ કરીશ્રીને ગાવા પડે છે, પણ અમે અદરથી વનોવાઈ ગયા છીએ.”

આ શબ્દોએ મને ચર્મ્મોદિ કરી મૂક્યો થી રામનારાયણ પાંકતુ એક વામ્ય મને માબરી આવ્યુ. અમદાવાદમાં એક વાર મારા લોકગીતોના સત્ર દસાઈ એમણે પોતાના એગાનમાં ઠાકરડા કોમની બહેનોને નોતરી હતી એ બહેનો પોતાના કાંઈ ઉત્તમ કે

તહેવારની સ્વયંસ્કુરણામાંથી નહિ પણ એક બે સાહિત્યકોને સંબ-
ળાવવાની સભાન મહેનતથી ગીતો સંભારીને ગાતી હતી.

“કોઈ સ્ત્રીની કનેથી આમ ગીતો કાઢવાં !” પાઠકબાઈએ કહ્યુંઃ
“Is it not something like drawing her naked ?”

એ વાક્ય મારી છાતીએ ચોંટી ગયું છેઃ કસાકાર કુદરતી
માનવ-સૌંદર્યને ચીતરવા માટે પોતાની સામે કોઈ છવતી સ્ત્રીને
નખાવરથામાં ઉભી રાખે, એના જીવું જ શું હું નહોતો કરી રહ્યો ?
મારે જોઈતાં હતાં ગીતો : મારે આત્મેખવી હતી શબ્દ-છબીઃ
તે સાર-મારી કલાસિદ્ધિને સાર આ નાવિક-પત્નીઓનાં દેયાંઓને
હું ખુશ્કાં કરી રહ્યો હતો !

તેઓનાં એ આંસુમાં મારાં પણ બે આંસુ મિલાવીને મેં
નવાં બે ત્રણ ગીતો કાઢવાનો હફ રજુ કર્યોઃ વિરહની વેદનાનું,
પણ હળતું હળતું વૃત્યગીત આશુંઃ

૧૪

ક દાડો ને પીધા હોય તો માનો માણુરાજ !

કાન્ય અતારે ઉતારા ને કરતાં માણુરાજ !
આજ અતારે ઓટા ઓસરી સૂની મારી રાધાનાર !
ઓહો ગોરી ! મરઘા નેળી !

દાડો ને પીધા હોય તો માનો માણુરાજ !

કાન્ય અતારે દાતણીયાં ને કરતાં માણુરાજ !
આજ અતારે કહેરી કાંઝ સૂની, મોરી રાધાનાર !
ઓહો ગોરી ! મરઘા નેળી !—દાડો ૦

કાવ્ય અતારે અઘોળ્યુ ને કસ્તાં માણુરાજ !
આજ અતારે ત્રાખાકુંડીયુ સૂની મોરી રાધાનાર !
ઓહો મોરી ! મરઘા નેણી—દાડેડાળ

એ રીતે ભોજનિયા, મુખવાસિયા ને પોદ્ધણિયા ગવાયા. ગઇ
કાલ્યુ મિનનમુખ અને આજની શુન્યતા, બન્ને લાગણીઓ
ધુટાતી હતી દારએ વાગેન નમ્મોદના સર પશુ નીકળતા હતા :

૧૫

અરધાનો સીમે આણ્યો છે
ને મધરો દાડે મારો છે.

ઇને લાણે લાણે પાયો છે
ને મધરો દાડે મારો છે.

મારા પગ કેરી કાળીયુ છે—ને મધરો

ઇ દાડેડામા કુંલિયુ રે—ને મધરો

મારી કેલ્ય કેરો ઘાઘરો રે—ને મધરો

ઇ દાડેડામા ફૂલ્યો છે—ને મધરો

એમ દાડે પાઠગ આખા અજ પગના ધરાણાલૂગડા ફૂના
ચલાતુ ગાયુ અને ચોડા વર્ષો પર એ સરિયે માલણુ નદીના
જલપ્રવયમા મટવાની હોનારત યઇ હતી તની પશુ નદી રચના
સમજાવી .

૧૬

એવી વેતી ગોઝાવુ આવી કે
નીંદરા શીની આવે !

આવી લાટ્રોડને ગાપે ભરાણી રે
નીંદગ શીની આવે !

એવ્યા ભાટીઆના ઘડાવા તણાણા રે-નીંદરા૦

એવ્યા ધોના ધોમીડા તણાણા રે નીંદગ૦

ઇના છેકરા ચીમું નાખે કે-નીંદગ૦

આવા ખાને દરવાજે ભરાણી કે-નીંદરા૦

એવ્યા 'ભુઝાભાઈને ધાણે તણાણા રે-નીંદગ૦

ઇના ડમા તળાવમા બુડ્યા રે-નીંદગ૦

એવ્યા રખડના ખોરડા તણાણા રે-નીંદરા૦

એના છોશરા હાથુ નાખે રે-નીંદગ૦

આવી કતપરને ખાખે ભરાણી રે-નીંદરા૦

એવ્યા 'ગુંઝાલના પાણે તણાણા રે-નીંદગ૦

ઇનો માલ તે ૧વામી નાખ્યો રે—નીંદરા૦

ઇનો માલ તે રચોથે લાખ્યો રે—નીંદરા૦

મકાન ચણાવનાર ધન્યજીએ ભલાઈ કરીને આ બહેનોને માગી ગીત—સાધરા સાર રાતપાળી રોકી બીધી હતી. પણ એનો અર્થ ને થયો કે તેઓ ગતભંગ પેટ્રોમેન્મને અજવાળે મળ્યા બેચીને જી વળનો આખો દહાડો ત્યાં ને ત્યાં મળ્યૂં કરે, ને સાગરે નહાવે. ૩૬ વનામે જાગી ધર બેળી યાય Is not it like rawanag her nakhvā. એ શ્રી ગમનારાયણ પાંકતો ફગાવે માગ મનને આધાત કરતો હતો “ના, ના, ના,” મારામી નેવાયુ “તમારા બાળનેથી મારે તમને વિઠોડી નથી રાખવા”

“પણ બાઈ,” એ બહેનો બોલી હતી “અમમાથી એમણે માનુ પાવડા છોકરું છે જ નહિ ને અમે તો આમ ધણી વાગ રાત—પાળી કામે રોમાઈએ છીએ તમે કંઈ કરો આ”

એ જગમગી દોડીને બીજા નગખાનાની બાઈઓ સાથે સાતેને પેર રહેરો મોંની આવી પોતાની ઝખનાઓનો કીનનાર એ માનની મામે પેડા છે, અને અજાણ પહેલી જ વાગ પોતાના અરપૂર્ય ગીતો એ બહેનો મમાફરૂં ધોળા ધોળા નોટ—ધુકમા આમન પામી રે ન છે, એ કોવૂક, એ માન એ મદત્તા આ માત બાઈઓના પ્રાણુમા કાઈ અપૂર્વત્વીની લાગમી રોપી રચા દનાનો તેઓએ છેલ્લુ ગાયુ આખા દિવસની આદ ઉપર સાતિના રીનજ લેપ કરતું એ ધીંગમલી માંગોન સંખુ બજન

૧૭

દોરંગાં માથે નવ બેઝનાં એ છ !
એ છ ! પત્ય પોતાની જાય રે મન.....લો !

—દોરંગાં૦

કુડાં રે કપડી ને લોભી લાલચુ રે છ !
એ છ ! પાગે દુઃખે ન દૂલાય રે મન... ..લો !

—દોરંગાં૦

ઘડીક રંગ ચડે ઘડીક ઉતરે એ છ !
એ છ ! ઘડીક વેરાગી બની જાય રે મન...લો !

—દોરંગાં૦

ઘડીક ગરૂ ને ઘડીક ચેત્રકા રે છ !
એ છ ! ઘડીક પીર થે પુંલય રે મન.....લો !

—દોરંગાં૦

મીઠાં (રા) બાઈ બજે રે ગિરધરજી વને છ !
એ છ ! દેભે સાધુ સરખે વાસ રે મન.....લો !

—દોરંગાં સાથે નવ બેઝનાં રે છ !

કતપન્ની ખાડીના કાલ્પભાષી આવા નુસાશિન પુખ્તો જાક-
વાની આશા ગળી નડોતી. ‘મન લો .....! દોરંગા માથે નવ
બેઝના રે છ !’ એ સમ્બંધ દોરંગાત્તના તાજેતરના અનુભવી
દેવાડાને કાને માનાના મુખ-બોલ જોવા મીડખન્યાં ડાળના દતા.

પન્નુ નાનિયા દમ બન્વાનીએ વિભ-ધડીમાં એક વેદનાનું દીપ્ત
પડી મધુ માનારી બાક એ પન્નપર કીર્તી પૂજપાત્ર ૧ વા સામી.

એ વાનો પોતાનાં ધેર ગ્રેહાં બાળકો વિધેની હતી : “તેં બરાબર કહેવરાવ્યું છે ને મારી માને, કે છોકરાંને રાતમાં સરખુ ઓઢાડે?”

મેં પૂછ્યું : “તમે તો કહેલી હતી ને બાઈઓ, કે તમારે છોકરાં નથી !”

“પણ બાઈ, આ તો મોટાં છોકરાં છે, ને એને સાચવનાર અમારી મા, ગાંધુ, સધાંય છે ઘેરે.”

આ ખુલાસો મન પર પડેલા ઓછાવાને દૂર ન કરી શક્યો. વાણી કરવા ગયા પછી મારાથી પાછા ન વળાયું. થાકેલું મન ધર્મશાળાની પચારી પર અધારે પડ્યું પડ્યું ગાંધા મિત્રનો એ જ મુખોઆર સમારતું હતું : “Isn't it like drawing them nude?” એ ગાનારીઓનાં હૃદય ત્યાં દોડી રહ્યાં છે—કતપર ગામના કૂબામાં, ઉપાડા ને અધભૂખ્યાં સૂતેલા બાળકોની પામે; ને હું એનાં જીવનની રેખાઓ દોરવા માટે એનાં ક્ષેત્રનાં ખરનાં વિસ્મૃતિ-હાકો એવી એવી નામ વેદના-દેહ નિહાળતો હતો ! Drawing them naked indeed !

રાતના સાડા ત્રણ વાગે બ્યારે સ્થાન પર જતો હતો ત્યારે નવી ચણાયેલ એ ફુકાનોમાં પેટ્રોએકસ બળતી હતી : સાથીએ કહ્યું : “બાઈ, ગાનારીઓ આવી સૂતી હશે—ફાટલતૂટલ ચુલુ-પાટમાં ફુટીઆં વાળીને.”

અંતર્ધર્મીએ હોમેયું : “—ને એ સાને કહેવરાનાં અંતઃકરણો દોડી રહ્યાં હશે અત્યારે કતપરના કૂબાઓની અદર : ઉપાડાં હયાંને પપાળવા સાર.”

મા !

સા ગરનાં બળ સૌર્ય બાખતી કવિનાઓ યોડીધાગી
વાચી છે યોડીએક લખી પણ છે પરંતુ જેના
જોધાર દીપ્ત અને ધણીઓ પેટને ખાતર એ કાળને ખોળે
ચોતાના પીંજર સોપીને એક દિન અચાનક તળીએ જઈ બેસા છે,
તેવી આ માતાઓ અને પત્નીઓના અસહાય, ઉધાયતા બાસુને
દીધ્યા પછી એ કાબ-લહરીઓ સગી પડે છે એગરી જાય છે એ

“જલધિ-જલ દલ ઉપર દામની દમકતી
યામિની વ્યોમ સર માંદી સસ્તી”

જેવી દાન્તના ‘સાગર-સક્ષી’ની નેદ્યમ્યૂઝ કલ્પનાઓ . દિન-
માથી ઉતરી જાય છે એ

“આગર મજે મુજ કાનમાં એવું કંઈ તો કહે !
“જીવવું મીઠું લાગે મને એવું કંઈ તો કહે !

એવા ન્હાનાવાન કવિના ગરવા સાગર-સંબોધનોનો નગો.
ઝનકતી ઉપમાઓથી ભરપૂર એ દેશમધુનું ‘માગ-સંગીત’ અને

માલા ગુંથી ગુંથી લાવે સાગર રાણે,
પુલકાં ગુંથી ગુંથી લાવે;
ધરતીને હૈયે પેરાવે સાગર રાણે,
પુલકાં ગુંથી ગુંથી લાવે.

એવા મારા ૫ થોડાક નખરાળ રૂપકો અત્યારે જ્વળ કલ્પના-ખેલ
શા બાસે છે. ધરતી ઉપર સલામત ૫૫ ઠે-વીને ઉભેલા મુખી
સાહિત્યકારોએ જ સાગરના સુનીય ગોને, ગગન-ગેયતા જલ-
તરંગોને, લાખ લાખ શાફુલો શા ધ્રુવવતા ભરતી-એટોને કે ચન્દ્ર
આર્ક્ષાગવા ઉઘળતી અસ્ત લહરીઓને કે કે લાડીલી માથાઓમાં
ઉતારી રમાડેલ છે. ૫થુ સાચુ જીવન-કાવ્ય એમાં નથી સંભળાતું.
સાચા સ્વરો તેા ઝીંબે છે એ શાયર, કે જેણે જગતના કરોડો
ખવામી બાપકોની ફફડતી જનેતાને હૈયે કાન માડ્યા હશે.

The mother who hath a child at sea જેનુ બાળ
દરિયા ખેડી ગહુ છે એની કોઇ મા.* એની આખો બ્યારે એકાએક
કોઇ અજવાળી ગરિયે ઘેરાતી વાહણીઓના વૃદ્ધા ગૌર ગૌર

---

*There's an eye that looks on the swelling cloud;
Folding the moon in a funeral shroud;
That watches the stars dying one by one;
Till the whole of heaven's calm light hath gone.
There's an ear that lists to the hissing surge,
As the mourner turns to the anthem dirge.
That eye ! that ear ! oh, whose can they be,
But a mother's who hath a child at sea ?

ચંદ્રને ચંદ્રાનો જોતી હરો ત્યારે પ્રિયતમાઓની અનક-તો સાથે
જેતો પ્રાંત આશક નહિ પણ કાળના કંઈમા જીવે લખેપ્રાંત
રહેત પ્રાંત રાડીરાડ માતાનો જોઈયનો જોઈ દેખાતો હશે એને
ગગનનો ચાંદનો ઇશ્વરની પ્રેરડો આપોની લખમા પામેના તારાઓને
એ નાવિક-જનેતાની નયન-મીઠીઓ એક પડી એક કાંઈ મળ-
ગર્તમા દેખાતા પુત્રો મમા પેખતી હશે પૃથ્વીના આરામ-
લેડતા શાયરને કાને પ્રભુમહિમાનું મહાગાન સંભળાવેના આ
વિરાટ ભગ્નિક વારિધિ પ્રેરે લાગેના હશે એ મધરાતના જાગરણ
ખેચનાઃ જદા ખાસ્વણને ? વિન-કુદાડતા મ કાળા એવાણુ કુશ્મી-
ધર જોવે સિધુ-સંગીતની એ તાનજદ ખજરીમાથી ક્યા બે
કાનને છાતીકાટ મરલીઆના કૂચકા સંભળાતા હશે ! કાની હશે
એ કાંઈ રહેલી આખ !

That eye ! that ear ! oh whose can they be
But a mother's who hath a child at sea.

એ આખ એ કાન એહ અન્ય કોના હોય એ ?
સામર-એપે મરેના બેગની માતના

૨

* ગળતી જતી માત્રમ રાતને પહોરે એક પડી એક ચડતા
તોફાન-ચિહ્નો કે કરચનિયાળા બે ગાંધોને રૂની પૂણીઓ શા શિક્ષા

2

*There's a cheek that is getting ashy white
As the tokens of storm come on with night

રજાશૂન્ય બનાવી રહેન હશે ન્હાન ને માથે મૃત્યુ-તાડનની જમા
 વટ કરતા ધન અધારને એખી ટશે પેખી રહેન એક જર્જરિત
 કેવર પોતાના કુખાની ખારીએ ઉભુ ઉભુ થીજ ગયુ હશે છનાગી
 દલાગીને ત્રાડ પર ત્રાડ દઈ દઈ જિનારાની લેખડો માથે થપાગે
 માગતા ગણદ જળ-લોહ ગણુતી જે નયન-મીઠ સમુદ્ર પર મગાઈ
 રડી હશે કોના હશે એ ગાન ! કાનુ એ કેવર ! માની એ મીઠ !
 હા ! હા ! બીજા જાના હોય એ ? જોનો જોયો હરિો ગરેન હશે
 તેવી ન જનેતાના જ તો

૩

* ઘેનાતૂર સાગર-નીરને ફટકાવના ધગનાર એતરાદા વાવડાની
 સ્ખવામીઓ એ વદાના લોહીને થીજવી દેતી હશે વિજળાની
 પડેનવટેલી લોહીવસ્ત્રી રેખાઓને બાળતા જ એના કરેજમા ઠડો

There's a form that's fixed at the lattice pane,
 To mark how the gloom gathers over the main
 While the greasy billows lash the shore,
 With loftier sweep and hoarser roar
 That cheek ! that form ! oh whose can they be,
 But a mother's who hath a child at sea ?

૩

*The rushing whistle chills her blood,
 As the North wind hurries to scourge the flood,
 And the icy shiver spreads to her heart,
 As the first red lines of lightning start

હીમ થરેરાટ મચતો હતો. ખદખદ ઉકળતા મમદર-ચરની મામે
 મ્હોં ફાડતી અને જોરથી આંગળાં બીડતી એ નિમ્તબ્ધ હતી રહે
 છે. એહ બાપ! એના આ ગમરાટથી તમે ચકિત થતા ના.
 કારણ કે—

“She is a mother who hath a child at sea.”

દરિયે સફર ખેડતા દુધમજ પુત્રની એ માવડી છે.

૪

*એની કપનામાં ખડુ યાય છે એ બીવલુ દૃશ્ય : કાચાં
 ફાડતાં મોર્મ વચ્ચે આરાયલુ એકાદી વડાણ : ખડ ખડ યથ

The ocean boils ! all mute she stands,
 With parted lips and tight-clasped hands.
 Oh ! marvel not at her fear, for she
 Is a mother who hath a child at sea.

4

*She conjures up the fearful scene.
 Of yawning waves, where the sheep between,
 With striking keel and splintered mast
 Is plunging hard and foundered fast.
 She sees her boy with lank drenched hair,
 Clinging on to the wreck with a cry of despair,
 Oh the vision is maddening : no grief can be
 Like a mother's who hath a child at sea.

ભાગ્યેયો એનો કુવાયલ, અને ખડો પડ પડાડા ખાતુ એનું તળીયું : ઉચકાઈ ઉચકાઈને વહાણ પડાય છે : જાણે પાતાલ-ગર્ભે ઉતરતું જાય છે . એવા કો' વહાણને માથે ઉગે હશે મારો એકનો એક ઊંચો-માથાભોળ મોજના માર ગ્રીવતો, ધામમ ઉચેચતો, અને આખરે 'હે અલ્યા ! હે અલ્યા !' એવી હતાશાની ચીસ નાખીને ફૂલતા વહાણને ચોટી પડે !—ઓહ, પાગલ કરી મૂકનાર એ કલ્પના છે. નથી, નથી બીજી એવી એકેય હાય જગતમા, દરિયો ખેડતા ઊંચાની માત-જાતીમાથી ઉઠે છે તેની.

૫

* એ માવડીનું માથું ચક્કર ફરે છે. લમણા દબાવીને એ પગ ઠેગવવા મથે છે, નમે છે, ને જ્યારે વાવડો દૂ દૂ દૂ થોસે છે, ગગન હચકે છે, ત્યારે એ એકાકી મા દેવે હાથ જોડીનેં ધુણીએ પડે છે. 'અલ્યા ! અલ્યા ! અલ્યા !' એ બહાનીના સૂર એના દેવામા જ મુજે છે, હોઠે નથી આવતા. એના હોઠે ન જીવી શકે તેવી હડી

5

*She presses her brow, she sinks and kneels,
While the blast howls on and the thunder peals
She breathes not a word, for her passionate prayer
Is too fervent and deep for the lips to bear.
It is poured in the long convulsive sigh,
In the straining glance of an upturned eye,
And a holier offering cannot be,
Than the mother's prayer for her child at sea.

ને આદર્શી એ પ્રાર્થના છે. એ પ્રાર્થના તો દલવાય છે માતાના દરએક દિલ્લપલોવણું નિઃખારમાં, અને એની ગમને મંડાપલી આંખોના ઝૂરતા દૃષ્ટિપાતમાં નથી, જગતમાં નથી કેા એવી પુનિત આદતિ-કે જે દરિયે પગેલા દીકરાની માત-પ્રાર્થનાની તોલે આવે.

* આહા ! દિગ્વિસ્થાનો લગામે તોડાવીને વણ્ટતા 'મંઝાવનો' મારા બંધનવિરોધી પ્રાણને બડુ બડુ બાવે છે. ગરુની સસલતી જલ્દ પાંખો જેવા એના વેગ-ઝંકાર પર હું રિદા છું. પરંતુ હવે પછી તો એ 'પવન-હુંકારાનો વિચાર કરતાં જ મારા અંતરમાં એક વેદના જાગરો. મારા નિર્બંધ પ્રાણની મસ્તી પોચી પડશે, મારો હર્ષ-ભાદ હંડાશે. ઉતરશે-કારણ કે અને સાંભરી આવશે. એ જટાળ-ધ્વનિ ચક્રી બરનીંદરે ફફડી ઉઠતી એક માતા, જેનો બેટકો દરિયાની ખેપે પળેા દશે.

6

*Oh ! I love the winds when they spurn control,
For they suit my own bond-hating soul;
I like to hear them sweeping past,
Like the eagle's pinions, free and fast.
But a pang will rise with sad alloy
To soften my spirit and sink my joy
When I think how dismal their voice must be
To a mother who hath a child at sea.

[Eliza Cook]